

**Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка**

В. І. ШКОЛЯРЕНКО

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ,
ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ І КОМУНІКАТИВНО-
ПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТИ**

Методичний посібник

Суми – 2019

УДК 81 (075)

Ш67

Друкується згідно з рішенням
вченої ради факультету іноземної та слов'янської філології
Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
(протокол №10 від 29 травня 2019 р.)

Рецензенти:

Гамзюк М.В., доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри німецької філології Київського національного лінгвістичного університету

Горболіс Л.М., доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови і літератури Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

Школяренко В. І.

Ш67 Актуальні питання сучасної лінгвістики: порівняльно-історичний, лінгвокультурологічний і комунікативно-прагматичний аспекти: методичний посібник. – Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2019. – 126 с.

Методичний посібник містить огляд основних здобутків сучасних лінгвістичних теорій з проблем комунікативної, контрастивної, гендерної, функціональної лінгвістики та лінгвокультурології, перелік питань практичних і самостійних модулів, питання для самоконтролю та заліків, завдання до автентичних текстів, тести та список літератури.

УДК 81 (075)

© Школяренко В. І., 2019

© СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2019

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Розділ 1 Порівняльно-історичний підхід у сучасному мовознавстві.....	7
1.1. Різні аспекти мовознавства XVIII століття. Виникнення порівняльного історичного мовознавства.....	7
1.2. Основоположники порівняльного історичного мовознавства.....	11
1.3. Натуралізм в мовознавстві.....	18
1.4. Лінгвістична система Вільгельма фон Гумбольдта.....	26
1.5. Психологічний напрямок в мовознавстві.....	35
1.6. Младограматичний напрямок в мовознавстві.....	39
1.7. Лінгвістичні школи в Росії XIX століття.....	44
1.8. Лінгвістичні школи 20-го століття.....	49
1.9. Діалектологія та лінгвістична географія.....	52
1.10. Лінгвістична концепція Фердинанда де Соссюра.....	56
1.11. Сучасна зіставна лексикологія.....	63
1.12. Модулі самостійної роботи.....	65
1.13. Питання для самоконтролю.....	66
1.14. Тест.....	66
Література до розділу 1.....	71
Розділ 2 Дослідження мовних явищ у лінгвокультурологічному аспекті.....	74
2.1. Лінгвокультурологічний підхід до мови.....	75
2.2. З історії виникнення лінгвокультурології.....	76
2.3. Завдання і цілі лінгвокультурології.....	79
2.4. Методологія і методи лінгвокультурології.....	82
2.5. Об'єкт і предмет дослідження в лінгвокультурології.....	85
2.6. Напрями дослідження лінгвокультурологічного концепту.....	99
2.7. Гендерна лінгвістика і лінгвокультурологія.....	100
2.8. Перелік завдань для самостійної роботи.....	104
2.9. Поточний контроль знань. Тестові завдання.....	106
2.10. Питання до заліку.....	107

Література до розділу 2.....	108
Розділ 3 Основи комунікативної лінгвістики.....	111
3.1. Базові поняття комунікативної лінгвістики.....	111
3.2. Природа і форма комунікації.....	116
3.3. Комунікативний акт та його ознаки.....	122
3.4. Закони успішної комунікації.....	125
3.5. Невербальна комунікація.....	127
3.6. Міжкультурна комунікація.....	132
3.7. Аналіз комунікативних ситуацій.....	138
3.8. Модулі самостійної роботи.....	139
3.9. Питання для самоконтролю.....	139
3.10. Тест.....	140
Література до розділу 3.....	142

ПЕРЕДМОВА

Лінгвістика нового часу активно вивчає взаємодію і взаємозв'язок ментальності як структури колективної свідомості певного етносу та мовної системи як плану вираження першої. Навчально-методичний посібник «Актуальні питання сучасної лінгвістики: порівняльно-історичний, лінгвокультурологічний і комунікативно-прагматичний аспекти» є першою спробою систематизувати проблематику новітніх лінгвістичних досліджень і охарактеризувати різні підходи та погляди науковців на співвідношення мови і мислення. Теоретична і практична спрямованість даного посібника має системний характер і являє собою єдине ціле.

Для зручності користування теоретичні курси розміщено в певному розділі навчально-методичного посібника (Розділ 1. Порівняльно-історичний підхід у сучасному мовознавстві. Розділ 2. Дослідження мовних явищ у лінгвокультурологічному аспекті. Розділ 3. Основи комунікативної лінгвістики), завдання до практичних та самостійних модулів висвітлено у відповідних підрозділах. У практичній частині враховано обсяг лекційного матеріалу та вимоги до знань, умінь і навичок слухачів.

Лекційний матеріал структуровано і викладено лаконічно. Певне поняття, аналізоване в межах кількох лінгвістичних напрямів, постає в усіх його інтерпретаціях у контекстах германських та слов'янських мов. Стимулюючи творче сприйняття та осмислення сучасних лінгвістичних здобутків наукового світу, автор не нав'язує категоричних висновків із тієї чи іншої теми.

Питання для самоконтролю завершують роботу з теоретичного курсу і покликані допомогти слухачам не лише перевірити рівень і якість засвоєння інформації, а й критично осмислити, науково пояснити певне мовне явище та перевірити свої знання на практиці.

Кожен розділ завершується тестом з основних питань опрацьованого матеріалу, який може бути використаним як підсумкова тека. Оцінювання знань слухачів при тестуванні передбачає максимальну (15) та мінімальну (8) кількість балів. Результати тестування оцінюються згідно з національною системою, а саме: 15 балів – “5”, 13-14 балів – “4,5”, 11-12 – “4”, 9-10 балів – “3,5”, 8 балів – “3”.

Мета методичного посібника – на базі теоретичних знань розвинути навички практичної професійної діяльності, формувати в майбутнього філолога вміння використовувати наукові здобутки сучасної лінгвістики в процесі наукового пошуку, проникати у глибинну суть художнього твору. Посібник має сприяти розвитку вміння всебічного та багатоаспектного аналізу мовних одиниць різних рівнів у площині дослідження різних наукових парадигм, вміння знайти в тексті об’єктивні причини ідейно-естетичного, виховного й емоційного впливу останнього, вміння вилучати із семантики тексту різноманітну й багатопланову інформацію, вміння інтегровано підходити до тлумачення останньої, вміння розкривати механізми формування й осмислення словесних образів у німецькомовному контексті і т.ін.

Завдання чинного посібника – розширити і систематизувати теоретичні знання слухачів у новітніх напрямках дослідження сучасного мовознавства, у галузі комунікативної лінгвістики та лінгвістики тексту; за допомогою різних методів аналізу семантики мовних одиниць навчити глибино проникати в їхній зміст і смисл художнього тексту з метою аналізу останнього.

Дану роботу адресовано, перш за все, магістрантам філологічних факультетів та інститутів іноземної філології для успішного виконання програм курсів та складання державних іспитів.

РОЗДІЛ 1

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ ПІДХІД У СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТІ

Метою курсу є комплексна реалізація цілей навчання основних напрямів наукового пошуку у сучасній германістиці, що полягають у формуванні обумовленої цілями та потребами суспільства системи знань, умінь і навичок, професійних, світоглядних і громадянських якостей особи, які формуються у процесі навчання іноземній мові з урахуванням перспектив розвитку суспільства, науки та техніки.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**:

1. сформувати професійно-педагогічних навички та вміння, які необхідні магістрантам для їхньої майбутньої наукової роботи;
2. розширити кругозір магістрантів за рахунок вивчення новітніх здобутків вітчизняних та зарубіжних лінгвістів;
3. удосконалити практичну та теоретичну підготовку магістрантів з німецької мови за рахунок надання необхідного мінімуму теоретичних знань про основні напрями досліджень у площині сучасного вітчизняного та зарубіжного мовознавства новітніх досягнень у мовознавстві, зокрема у таких галузях лінгвістики як порівняльно-історичне, типологічне мовознавство, контрастивна, конфронтативна та зіставна лінгвістика, а також у межах гендерного та лінгвокультурологічного підходів до мови;
4. визначити основні орієнтири дослідження мовних та мовленнєвих явищ на сучасному етапі розвитку лінгвістики.

1.1. Різні аспекти мовознавства XVIII століття.

Виникнення порівняльного історичного мовознавства.

1-Й АСПЕКТ:

18 століття в області мовознавства цікаве постановкою деяких загальних питань лінгвістики, особливо питанням про походження мови. Якщо раніше ідея божественного походження мови користувалася великою популярністю, то тепер автори намагаються затвердити людину творцем мови. З такою ідеєю виступає Ж.-Ж. Руссо. Він розробляє теорію "суспільного договору". Суть її в тім, що люди домовилися між собою, як люди називатимуть предмети і т.п. і створили собі мову. Ця теорія прогресивна тим, що ліквідовує божественне походження мови, підкреслюючи соціальну роль і характер мови. Аналогічну точку зору виказав і А. Сміт.

Разом з цією теорією існувала інша теорія, створена представником німецького романтизму Хердером. Згідно його концепції, джерела походження мови слід шукати в потребах внутрішнього світу людини. Хердер написав трактат "Міркування про походження мови". Мислення, в творі Хердера потрактує, не як суспільна свідомість, а як індивідуальна свідомість.

2-Й АСПЕКТ:

Зв'язок мови з мисленням трактується в аспекті індивідуального. Здатність говорити й мислити вважається природженою здатністю людини. Ці ідеї німецького романтизму згодом вплинули на знамениту концепцію філософії мови В. фон Гумбольдта.

Відомою фігурою цього часу був філолог, філософ Бернгарді, що жив у 18-му - початку 19-го століть. Він написав працю «Вчення про мову», завершальний етап доісторичного мовознавства. "Ця концепція поєднує філософію мови з власне граматикою.

З початком географічних відкриттів, розширенням зв'язків між народами, робота по виявленню нових мов не припинялася. З'являлися описи цих мов. Вже в XVI столітті був опис деяких індіанських мов, про які ми знаємо мало і тепер. Місіонери, крім того, що вели словники (глосарії), створювали ще й місіонерські граматики.

3-Й АСПЕКТ:

Зародження лексикографії можна віднести до 18 століття. Це не була ще наука із строго обґрунтованими науковими принципами. Лексикографічна робота, носила широкий розмах і намагалася дати зіставлення великих списків слів в різних мовах. Виходять знамениті словники.

В Росії вийшов словник Палласа (4 том). 276 мов було включено в цей каталог. До кінця 18 століття з'являється 2-е видання цього словника під назвою "Порівняльний словник всіх мов і говорів".

Цікава робота в цьому плані була виконана іспанським місіонером Ервас-і-Пандура в яку входили 300 мов; в ній порівнюються і граматичні елементи деяких мов. Ще більш знаменитим твором кінця 18 століття є фундаментальна праця німецьких учених Аделунга і Фатера "Мітрідат або загальне мовознавство". Тут береться "Отче наш" і перекладається на 500 мов світу. Вважається, що в цьому словнику ще більше помилок, ніж в інших, але тут була ціль виявити відповідність між живими мовами. Проте текст молитви суворо канонічний і не відображає живу мову. В цьому відношенні досвід був би більш вдалим, якби був узятий інший текст. Однак, всі ці досліді мали велике значення для розвитку мовознавства.

4-Й АСПЕКТ.

У зв'язку з 18 століттям у багатьох дослідників виникає думка про спорідненість мов, (Скалігери), але на початку 18 століття в Голландії з'являються роботи вченого на прізвище Тен-Кате. Об'єктом його дослідження служать германські мови (готська, німецька, голландська, англійська, ісландська). Праця присвячена обґрунтуванню спорідненості германських мов. В "Російській граматиці" Ломоносова проводиться перевірка схожості слов'янських мов. Висловлюється ідея про близькість слов'янських мов із германськими й балтійськими.

Коли говорять про три передумови виникнення порівняльного історичного мовознавства, то однією з них є відкриття санскриту.

В якості 2-й і 3-й передумов Звягінцев, наприклад, називає проникнення принципу історизму в науку і німецький романтизм. Проте 3-ій принцип признають не всі.

Те, що пов'язано з відкриттям санскриту слід вважати 5-им аспектом у розвитку мовознавства 18 століття.

В кінці 16 століття італійський дослідник Соссеті, довгий час живе в східній Індії, в своїх листах звертає увагу на риси схожості числівників в італійській, латинській мовах і санскриті. Детальне знайомство з санскритом відбувається майже через 200 років, в 18 столітті. Французький місіонер Керду хотів довести не випадковість цих збігів. Зауваження Керду були цікаві, але остаточне відкриття санскриту пов'язано з ім'ям англійського вченого Джоунса. Джоунс організував в Калькутті азійське королівське суспільство по вивченню стародавніх рукописів. Він відкрив в цих рукописах санскрит.

У результаті він доповів, що відкрита ним "мова володіє дивною структурою, досконаліша за грецьку, більш багата, ніж латинська мова і більш витончена, ніж обидві ці мови. А що до коренів і граматичних форм, то вона дуже, дуже близька до цих мов. Близькість настільки очевидна, що жоден філолог, вивчаючий їх, не може не прийти до висновку про те, що вони вийшли з одного і того ж джерела."

Тільки на початку 19 століття з'явився жвавий інтерес до санскриту. Було виявлено декілька різновидів санскриту. Разом із старою індійською класичною мовою, об'єктом уваги стає і більш стародавній ведичний санскрит. Були відкриті пракрити, мови більш низьких станів. Була відкрита мова палі на Цейлоні.

Але вікном у санскрит стала книга Фрідріха Шлегеля під назвою "Про мову та мудрість індусів". Сам Шлегель в деталях вивчив все, що пов'язано з санскритом. В книзі Шлегеля багато цікавого. Разом із описом форм санскриту, Шлегель спробував вийти в порівняльну граматику. Заслуга Шлегеля полягає вже в самому введенні терміну "порівняльний", запозиченого ним із порівняльної анатомії. Він припустив, що санскрит, оскільки він є досконалішою

мовою, є джерелом походження грецької, латинської та інших стародавніх європейських мов.

Виникнення порівняльного історичного мовознавства відноситься до 1-ої чверті 19 століття. В лінгвістиці є тенденція рахувати це початком наукового мовознавства.

Порівняльне історичне мовознавство стає основним напрямком розвитку лінгвістичної науки аж до 20 століття, тобто це по суті вся лінгвістика 19 століття. І лише в 20 столітті починають складатися різні аспекти мовознавства. В створенні і розробці його основ брали участь мовознавці різних країн, але відносно історичного мовознавства це вважається досягненням німців, що, напевне, пов'язано з тим, що німецькі мовознавці є авторами найвидатніших фундаментальних праць, які і до цих пір активно вивчаються. Тому порівняльне історичне мовознавство іменують ще німецькою лінгвістикою. Порівняльне історичне мовознавство створювалося на базі індоєвропейських мов, які називалися індогерманськими.

1.2. Основоположники порівняльного історичного мовознавства

Усяка наука, щоб існувати, повинна мати суворо науково обґрунтований метод дослідження. З цього, по суті, починається наука. Порівняльне історичне мовознавство починається з порівняльного історичного методу. Вони нерозривно зв'язані.

До числа основоположників відносяться: німецький мовознавець Франс Бопп, датський Расмус Раск, німецький філософ Якоб Грімм, слов'янський - Олександр Востоков і романський Фрідріх Діц, ті, які відносяться приблизно до одного періоду (хоча Діц сформувався дещо пізніше). Порівняльне історичне мовознавство починається, загалом, із Ф. Боппа, що пояснюється тим, що 1-а порівняльна граматика була опублікована саме Боппом в 1816 році й присвячена системі відмінювання санскриту порівняно з системами відмінювання індоєвропейських мов. Цей рік можна вважати роком народження порівняльного історичного мовознавства, проіснувавшего до 1916 року, коли з'явилися роботи

Ф. де Соссюра. Але повернемося до роботи Боппа. Поява роботи Боппа була не випадковою. Бопп сформувався як вчений санскритолог на основі всіх матеріалів Паризької академії наук. Бопп вважався кращим знавцем санскриту, вчився у Шлегеля, був прекрасним знавцем стародавньої історичної літератури, діалектів, різновидів санскриту. Вся його підготовка привела його до написання 1-ї порівняльної граматики.

Бопп говорив, що якщо спочатку його надихала любов до східної літератури, то поступово головним інтересом стали мови. Він відчув внутрішню потребу сприяти становленню наукового мовознавства. (Як мови досягли сучасного стану; стадії їх формування, які мови можна вважати спорідненими; в чому це позначається). Бопп розумів, що потрібно провести розширення рамок лінгвістичних досліджень, вивчити систему кожної з мов, і всі вивчені системи зіставити між собою. В такому дусі була задумана його порівняльна граматика. Бопп виконав дослідження цілком на морфологічній основі. Порівняльна граматика між санскритом і його дочками. (Санскрит виступає в ролі мови-основи. Але ідея Шлегеля помилкова, санскрит займає серед них рівноправне положення. Він теж походить з мови-основи). Виконуючи дослідження на морфологічному рівні, Бопп всю увагу сконцентрував на флексіях - особистих закінченнях. Бопп знаходить не тільки схожість, але і їх повну тотожність, особливо показові парадигми дієслів "бути" і "нести" в різних часах. Бопп робить висновок про абсолютну спорідненість систем.

Бопп розумів, що флексії навряд чи можуть кочувати з мови в мову, запозичуватись. Бопп вважав, що на основі порівняння флексій можна вирішити питання спорідненості і йти далі, порівняння з семітськими мовами, з алтайською, але це вже інший план. Враження від роботи було сильним. Його запросили в Берлінський університет. Будучи професором, він розширював діапазон мовознавчих фактів.

В 1833 році почала видаватися 1-а порівняльна граматика індоєвропейських мов. В 1852 році видання було закінчено. Порівняльна граматика санскриту, зенге (авестийська, мова Авести), вірменської, грецької,

латинської, литовської, старослав'янської і германських мов. Відсутні тільки кельтські та албанські мови. Помилка Боппа в тім, що він рахував вірменську мову - індоєвропейською, але вірменська - це цілком самостійна мова, як і албанська. Порівняльна граматики мала таку структуру. Спочатку Бопп описує корені, потім відмінкову систему, потім системи форм іменних частин мови, потім системи форм дієслів, в кінці - словотворення на матеріалі всіх мов.

Хоча в переліку названо 9 мов, насправді представлений матеріал більш ніж на 40 мовах (але інші для переконливості). Це була перша віха в розробці порівняльного мовознавства індоєвропейських мов. Загальна орієнтація Боппа визначається тією же, позицією, що і в першому досвіді.

Крізь призму санскриту, іменованого ним третейським суддею (помилково - невідомо, що більш давнє - грецька мова або санскрит). Незабаром Бопп вніс ще доповнення, обґрунтувавши приналежність і албанської, і кельтської до індоєвропейської сім'ї мов.

Крім того, серед інших мов, він привертає матеріал кавказьких і меланезійських мов. Критики справедливо засуджували його за це (адже це була не типологічна граматики). Порівняльна граматики повинна ґрунтуватися тільки на спорідненості мов.

Створюючи порівняльну історичну граматику, Бопп і тут орієнтується на морфологію як на ядро. Потім основою порівняльного історичного методу стає фонетика, а не граматики.

Система фонетичних відповідностей і складе базу подальших порівняльних історичних досліджень. Якщо вони витримувалися, можна говорити про спорідненість мов.

У Боппа ж фонетика залишалася поза увагою. Бопп вважається засновником теорії аглютинації, що зростає з його пошуків у напрямку пояснення походження флексій в індоєвропейських мовах. Він фіксував наявність системи флексій, а потім йому важливо було показати, як саме вона складалася.

Особливу роль Бопп відводив дієслову "бути", вважаючи його зв'язкою і вважаючи, що він присутній майже у всіх флексіях (і у всіх мовах в різних формах).

Теорія аглютинації не втратила свого значення і до цього дня. Вона зіграла велику роль. (Виділяються аглюнативні мови, на основі принципів аглютинації - тюрські, угро-фінські). В індоєвропейських мовах це явище майже не трапляється, але, мабуть, колись було. Разом з цим, і як би на противагу теорії аглютинації, була створена теорія еволюції, що пояснює словотворення (німецький учений Беккер вважав, що не флексія виникла із службових слів, а навпаки службові слова виділилися із словесних комплексів, що дуже сумнівно). Дедуктивний логістичний постулат, заданий наперед.

Расмус Раск

В 1818 р. з'явилося дослідження про походження стародавньої північної або ісландської мови. Ця праця Раська дуже відрізнялася від порівняльної граматики Боппа: по-перше, Раськ не мав підготовки відносно санскриту й взагалі його не використовує (що є серйозним недоліком), по-друге, якщо Бопп керувався ідеєю, що санскрит – джерелом усіх індоєвропейських мов, то Раськ вважав - фракійську мову (Болгарія, Балкани). Це одна з білих плям, оскільки опис цієї мови не зберігся, тільки жалюгідні уривчасті відомості. Ця не засвідчена древнє-фракійська мова по Раску краще всього зберегла свої риси в старогрецькій мові, яка і виступає у нього як відправна крапка для побудови порівняльної історичної граматики. Однак у Раска були й істотні переваги. 1-й розділ його граматики присвячений етимології. Раск першим вказав на можливість регулярних фонетичних відповідностей. І залишається один крок до відкриття принципу етимології:

- 1) морфологічні відповідності
- 2) регулярні фонетичні відповідності
- 3) лексичні відповідності.

Все ж таки основоположником прийнято рахувати Боппа. На практичному матеріалі сам Раск не встановив важливі фонетичні відповідності. (Це зробив Якоб Грім). В останніх розділах роботи, Раск етимологічним порівнянням мов продовжив свою класифікацію германських мов, яка однак поступалася класифікації Скалігера (Раск припустився помилки, він ділить всі германські мови на 2 групи - скандинавські й германські (готські). Усередині готських він виділяє різні підгрупи. Це помилка в класифікації. Але всередині самих германських мов багато цікавих спостережень. Останній розділ книги з'ясовує джерело походження германських мов, особливо стародавньої північної або ісландської мови. Тут він приводить порівняння, порівнюючи ісландську мову як епіцентр з кругами і розходящимися навкруги нього іншими індоєвропейськими мовами.

Якоб Грім

Творець історизму в мовознавстві, підводить під порівняльний метод історичну базу. Сам Грім всією своєю діяльністю пов'язаний з німецьким романтизмом. Грім раніше займався історією германців взагалі, а також ширше - історією індоєвропейців, фольклором, міфологією, літературою, зокрема поезією. Це зробило його широко ерудованою людиною. Коли Грім вивчав історію, то прийшов до висновку, що найвидатнішим свідомством історії культури народів є сама мова. Відома робота Гріма - «Німецька граматика». Це умовна назва. Йдеться про порівняльну історичну граматику германських мов із широким залученням індоєвропейських мов. З'явилася ця граматика в 1819 р. Це фундаментальна праця, близько 4000 сторінок. Вважається, що Грім вніс в лінгвістику любов до дрібниць, німецьку сумлінність у збиранні мовного матеріалу.

З цієї граматики черпають і до цих пір; багато дано всяких обґрунтовувань. Цінність довідкового джерела збереглася до цих пір.

Граматика Гріма побудована так:

I розділ - про звуки

II розділ - словотворення (сюди входило і формоутворення, тобто морфологія)

III розділ - окремі граматичні категорії

IV розділ - присвячений синтаксису переважно простому реченню.

В граматику Грімма, як основний матеріал включалися германські мови - готська, старонімецька, стародавньо-північна (ісландська), англо-саксонська, а для фону інші індоєвропейські мови. Дана періодизація.

До Грімма (мовознавство 17-18 ст.) панували принципи дедукції. Грімм не розділяв такий підхід до мови. Вони порушують власне лінгвістичну частину, строгість лінгвістичних висновків.

Грімм був прихильником спостереження, індуктивного підходу. Що вагомого вніс Грімм, так це відкриття цілого ряду фонетичних законів всередині:

а) германських мовах

б) в індоєвропейських мовах

Перший закон Грімма

1-й або германський зсув приголосних, це основна характеристика, що відразу визначає групу германських мов. У далекому минулому, коли не було ще окремих груп мов, була загальна індоєвропейська прामова. З неї стали виділятися нові самостійні групи. Це виділення відбувалося нерівномірно. Коли виділялася германська група мов, в структурі відбулися зміни і, перш за все у фонетичному плані. Гучним приголосним, дзвінким вибуховим звукам b, d, g в індоєвропейських мовах відповідають глухі p, t, k в германських мовах.

Самі германські дзвінки b, d, g відповідають в індоєвропейських мовах придиховим звукам.

Другий закон Грімма

II-й або верхньонімецький зсув приголосних. Німецька мова відділяється від германських мов. Всі діалекти німецької мови зазнають змін.

На місці глухого t з'являється аффриката Ts (zwei).

Ці два закони визначили вигляд порівняльної історичної граматики мов.

Закони Грімма торкаються консонантизму, але у вокалізмі відбуваються теж цікаві зміни (Umlaut, Breachung). Проте в області вокалізма важко підвести до закономірності звукові зміни.

У той час був вже сталий погляд на первинний склад індоєвропейських голосних. Вважалося, спочатку були а, і (короткі). Вся решта змін йшла від цих голосних, але це було помилкою. Таку помилку важко було подолати. До кінця 19 століття вся проблематика порівняно - історичної граматики розчинилася в голосних. Головна заслуга Грімма у відкритті фонетичних закономірностей. Праці Грімма, як і Боппа швидко увійшли до обігу. Праці Раска і Востокова залишалися довгий час невідомими з мовних причин.

Фрідрік Діц

Фрідріх Діц народився в кінці 18 століття. Наукова діяльність його припадає на 1 чверть 19 століття (із заходом на середину). З його ім'ям пов'язано проникнення порівняно історичного методу в романські мови. Порівняльна граMATика романських мов Діца - перша. Говорять навіть, що Діц творець всієї романської філології. В 1836г. з'явилася його порівняльна граMATика. В цей час виходили вже 2-е і 3-е видання граматики німецьких мов. В орбіту порівняння Діц включає 6 мов - 2 східні - румунську та італійську, 2 південно-західні - іспанську та португальську, 2 північно-західні - французьку та провансальську. Діц виходить із того, що в них єдине першоджерело – латинська мова. Але вже за часів Діца і раніше було відомо, що в історії латинської мови виділяється 2 періоди - класичний і вульгарний. Діц вважав, що ці мови відбулися від вульгарної, народної латинської мови. Існувала точка зору, згідно з якою латинська мова вважалася чимось змішаним з елементів старогрецької, італійської та ін. Діц справедливо вважав, що це не продукт змішення, а самостійна оригінальна мова. Що стосується граматики Діца, то вона складалася з історичної фонетики, формоутворення і синтаксису. В першій фонетичній частині ретельно порівнюється доля, кожного голосного і кожного приголосного. В середині-романські звукові закони встановлюються, як основа порівняльної граматики. В розділі морфології розглядається

формоутворення основних частин мови. В розділі про синтаксис увага уділяється переважно простій пропозиції. Складне залишається в тіні.

Разом з цією працею Діц створив етимологічний словник романських мов, який з'явиться як би IV частиною його порівняльної граматики. Діц критикує ненауковий підхід до етимології, вважав, що вона потребує серйозної наукової бази, якою повинна стати історична фонетика.

Як і взагалі класичні вчені, Діц надавав мало значення другій стороні етимології - семантиці, в основному займався фонетикою. Вважається, що в області семантики навряд чи можна вивести закономірності, можна тільки ворожити.

Проблеми співвідношення фонетичних і семантичних питань стали згодом центральними. Але тут вони лише намічаються. Таким чином, наукова діяльність Діца заклала свій камінь в розробку порівняльного історичного мовознавства. В цей період виникла індоєвропеїстика, основу якої складає компаративістика (створювалися порівняльні граматики) У процесі становлення порівняльного історичного методу були висунуті деякі його принципи, які залишилися непорушними:

1). Порівняльний історичний метод можна застосовувати лише до споріднених мов.

2). Основним матеріалом повинні бути якнайдавніші зафіксовані пам'ятники (санскрит, старогрецька мова). Їм відводилося особливе місце.

3). Компаративістика повинна спиратися на фонетику і морфологію, як на експериментальну базу.

1.3. Натуралізм в мовознавстві.

Виникнення натуралізму в мовознавстві відноситься до середини XIX в. і пов'язано з бурхливим розвитком в Європі природних наук. Елементи натуралістичного підходу до мови містяться вже в роботах В. фон Гумбольдта і Ф. Боппа, які застосовують термін «організм» і по відношенню до мови. Але тільки у представників натуралістичного напрямку цей термін одержує

яскраво виражене природнонаукове забарвлення. Натуралістична концепція мови знаходить своє відображення в тому або іншому ступені в роботах німців Моріца Раппа (1803-1883) («Фізіологія мови», «Порівняльна граматика як природна наука» і ін.), Макса Мюллера (1823-1900) («Лекції з науки про мову»), американця Вільяма Уїтні (1827-1894) («Життя і зростання мови») і інших лінгвістів. Найбільш виразно натуралізм як філософія мови сформульований в працях німецького мовознавця Серпія Шлейхера (1821-1868). З його ім'ям пов'язано не тільки оформлення індоєвропейстики в особливу науку, але і застосування природнонаукового методу в дослідженнях мови.

А. Шлейхер разом з мовознавством вивчав філософію і ботаніку, що наклало відомий відбиток і на його погляди. З 1846 р. він доцент в університеті в Бонні, з 1850 р. викладає в Празі, а з 1857 р. - в Ієнському університеті. В 1858 р. був вибраний іноземним членом-кореспондентом Російської Академії наук. Шлейхер був різностороннім лінгвістом, він займався германськими, слов'янськими і балтійськими мовами в порівняльно-історичному і типологічному аспектах. В 1852 р. виходить його «Морфологія церковнослов'янської мови», в 1856 р. «Литовська граматика». В 1861-1862 рр. була видана головна праця Шлейхера «Компендій порівняльної граматики індогерманських мов», в якій підведений підсумок порівняльному вивченню індоєвропейських мов за минулі півстоліття.

З ім'ям Августа Шлейхера пов'язаний другий період розвитку порівняльно-історичного мовознавства. В своєму «компендіумі» Шлейхер уточнює і удосконалює дослідницькі прийоми, розширюється наукова проблематика компаративістики. Шлейхер створює теорію родовідного дерева, в якій головну роль відіграє поняття прамови або мови предків (Ursprache). (Це поняття було введено Шлейхером і потім піднято на щит іншими компаративістами). З прамови виходять мови, які утворюють мови, які утворюють мовний ряд, або мовне дерево, що поділяється на мовні родини, або мовні гілки. Теорія А. Шлейхера зробила величезний вплив на розвиток

порівняльно-історичного мовознавства, її відгомони відчуваються у ряді сучасних досліджень. Один з найвагоміших результатів компаративістики є створення генеалогічної класифікації мов світу. Сучасне порівняльно-історичне мовознавство і його останні досягнення в значній мірі характеризуються відкриттям нових мовних матеріалів, розширенням предмету і методів дослідження.

Що ж до іншої ідеї Шлейхера, ідеї відновлення прамови в його первинній формі, то вона виявилася менш плідною. І хоча все порівняльно-історичне мовознавство 19 століття надихнуло цією ідеєю Шлейхера, нині вона визнана ненауковою і, тому, не має можливості бути реалізованою. Відновлення прамови визнано неможливим. Але Шлейхер поставив перед собою таку мету і написав байку прамовою і переклав її на іншими мовами (старогрецькою, латинською, литовською і ін.) Шлейхер вважав, що в індоєвропейській прамові була незначна кількість голосних звуків (три) а-і-у + цілий ряд дифтонгів. Приголосних 9. Для ряду дзвінких був ряд придихових + деякі сонорні і щільові. Таким звуковим складом володіла прामова в той період, коли вона повинна була розпастися на мови – гілки.

Шлейхер вважає, що в найглибших глибинах звуковий склад був ще простішим (не було дифтонгів і придихових). Що стосується морфології, то в морфологічній системі було 2 класи слів: іменник і дієслово, а в структурі форм були лише корінь + суфікс (префіксів не було). Див. теорію аглютинації Боппа, яку повністю розділяє Шлейхер.

Звичайно, ідея Шлейхера про відновлення прамови не реальна, але саме реконструкція стала основним ядром порівняльної граматики. Цей метод став потім широко застосовуватися мовознавцями. Але Шлейхер ще не пройнявся ідеєю абсолютної строгості звукових законів. Багато його реконструкцій страждають свавіллям.

Теорія родовідного дерева

Спочатку прामова стала членуватися на діалектні зони, які стали виділятися як самостійні мови. Розчленовування прамови Шлейхер утілює в

родовідному дереві. Процес розпаду прамови двоякий. Прамова членується на дві великі зони: північний ареал германо-балто-слов'янські мови і арио-італо-греко-кельтський ареал. Потім у середині кожного з ареалів відбувається розчленовування на 2 гілки. Гермаїно-балто-слов'янські членуються на германські і балто-слов'янські мови. В південній гілці виділяються арійська і італо-греко-кельтські мови. Потім балто-слов'янські поділяються на балтійські і слов'янські; італо-греко-кельтські - на італо-кельтські і греко-албанська мову. На підтвердження цього розчленовування наводиться конкретний мовний матеріал. Мови, що належать до однієї гілки в усіх відношеннях ближче одна до одної, ніж до мов інших гілок. Ця схема родовідного дерева відіграла велику роль у розвитку європейського мовознавства. З іншого боку, вона найчастіше критикувалася. Коли склалося порівняльно-граматичне орієнтування на лінгвістичну географію, відбувалося повне перегруповування всередині цих родовідних гілок. Дерево хиталося. Висувалися нові концепції, які потім теж спростовувалися новими концепціями. Ця проблематика залишається і сьогодні.

В області славістики Шлейхер створював всі теорії, роблячи висновки з ідей германо-балто-слов'янської єдності. У нього маса публікацій, що стосуються цього питання. Було заплановано написання порівняльної граматики слов'янських мов, створення етимологічного словника слов'янських мов.

Коли він приступив до здійснення цього задуму, він знайшов білі плями. Не було жодних відомостей про тих слов'ян, які жили на Ельбі (про полабів). Через деякий час він уже створює полабську граматику (1871 р.)

Шлейхер помер дуже рано. Йому не вистачило життя на здійснення всіх своїх задумів.

У Шлейхера була широка загальнотеоретична підготовка. Він займався філософією, пізніше ботанікою. Він вважав, що завдяки заняттям з ботаніки він здобув дослідницьку вправність. З іншого боку, ці заняття вплинули на нього як на творця натуралістичного мовознавства.

Разом з ім'ям Шлейхера згадують ім'я Макса Міллера. Шлейхер вважав, що мовознавство належить до природних наук, тому що в його основі лежить метод-експеримент. Він вважав, що область природних наук цілком чітко визначається таким аргументом. В них панують закони, незалежні від волі людей. А в історичних науках закони, так чи інакше, піддаються впливу волі людей.

Методи природних наук виключають суб'єктивізм.

Такий розподіл наук на історичні і природні більш ніж суперечний.

Власне мовознавство він поділяв на філологію й лінгвістику. Область філології пов'язував з літературними пам'ятками. А лінгвістика вивчає мову незалежно від літературних пам'яток. Це безпосереднє спостереження мови, мовлення. Якщо філологію можна віднести до історичних наук, то лінгвістику до природних наук, вважав Шлейхер. Лінгвіст по Шлейхеру дуже схожий на зоолога, для якого дуже важливо спостерігати експеримент. Як зоолог не може обмежитися вивченням однієї будь-якої особини, так лінгвіст не може обмежитися вивченням однієї мови.

Класифікація мов за Шлейхером

Шлейхер виділяв 3 типи мов:

- 1) ізолюючі;
- 2) аглютинативні;
- 3) флективні.

Полісинтетичні мови у нього відсутні. Він намагається дати обґрунтування такому розподілу з погляду того, як пов'язано між собою значення і відношення. Значення може бути виражено тільки в корені, а ось відношення може виражатися по-різному. В корнеізолюючих мовах відношення не виражається звуковим способом. Воно виражається особливим розташуванням коренів по відношенню один до одного. Наприклад, китайський, бірманський і т.д.

Аглютинативні мови. В них теж є корені, несучі значення і є афікси, які

виражають відносини. Афікси стоять десь на шляху між самостійними словами і закінченнями (тюркські).

Флективні відрізняються від інших типів тим, що в них відносини передаються за допомогою внутрішньої флексії. В них вираження і значення, і відношення відбувається всередині самого слова.

В першому типі мов слово можна порівняти з кристалом, в другому з рослиною, в третьому слово - цельнофункціонуючий організм тварини. Явна тенденція уподібнити мову організму. Але ще яскравіше натуралізм виявляється в питаннях розвитку мови. Шлейхер вважав, що ці три типи мов хронологічно слідують один за одним.

Шлейхер розглядає мову як природний організм. «Мови, ці утворені зі звукової матерії природні організми, до того ж найвищі з усіх, проявляють свої властивості природного організму не тільки в тому, що всі вони класифікуються на роди, види, підвиди і т.ін., але і в тому, що їх зростання відбувається по певним законам» (39, 95, ч. I). Мови виникли природним шляхом, незалежно від людської волі. Воля людини безсила змінити щонебудь в мові, як не може вона змінити і будови людського організму, тому закони мови об'єктивні і зовнішні відносно людини, як і закони природи. Шлейхер підкреслює, що закони, встановлені Дарвіном для видів тварин і рослин, в головних своїх рисах застосовуються і до організмів мов. Саме ці загальні закономірності ріднять мови з іншими породженнями природи, роблять мови природними організмами.

Такий погляд на мову приводить Шлейхера до розмежування мовознавства і філології. Мовознавство, що вивчає мову як природне формування, складає частину природної історії людини. Мовознавець у Шлейхера виступає в ролі природодослідника, який відноситься до мов так само, як ботанік до рослин: естетична і практична оцінки рослини для ботаніка байдужі, він повинен вивчити лише закони будови і розвитку рослинних організмів. Філологія ж має справу з історією, яка починається там, де виявляється вільна воля людини. Об'єкт філології - створені людьми

літературні тексти, письмові пам'ятки. Вона знаходить матеріал лише там, де є література, тому не може, наприклад, існувати філологія у неписьменних американських індіанців. І, навпаки, для мовознавства мови і діалекти неписьменних народів викликають величезний інтерес. Філологічний аналіз і коментар текстів, на думку Шлейхера, схильний до суб'єктивізму дослідника. Разом з тим є області, де філологія і мовознавство змикаються, наприклад, синтаксис. У ньому панують об'єктивні закони, а з іншого боку, певну роль відіграють і суб'єктивні обставини, такі, як воля людей.

Теорія Дарвіна про походження і зміну видів дуже вплинула на Шлейхера. А. Шлейхер переносить на мову встановлені Дарвіном закони мінливості видів. Він вважає, що розділення і підрозділи в області мов, по суті, такого ж роду, як і в царстві природних організмів. «З племен мов, нам добре відомих, ми так само складаємо родоводи, як це прагнув зробити Дарвін для видів рослин і тварин», - пише він (39, 117, ч. 1). На його думку, види одного роду ми називаємо мовами, підвиди - діалектами; різновидам відповідають місцеві говори, окремим особам - образ вираження окремих людей, тобто індивідуальна мова. При цьому походження і зміна мов, появу нових форм з колишніх в мові встановлювати легше, ніж у сфері організмів тварин і рослин. Цьому сприяє наявність письмових пам'яток, завдяки яким історію деяких мов і родин мов можна простежити більш ніж протягом двох тисячоліть.

Ґрунтуючись на дарвінівській теорії, Шлейхер прагне встановити загальні закони виникнення і розвитку мови. Він вважає, що як органічний світ розвинувся з одноклітинних організмів, так і всі мови світу ведуть своє походження від таких найпростіших форм, в яких ще не виражені ні дієслова, ні іменники, ні відмінювання, ні відміни. Шлейхер встановлює «для всіх мов однакове походження за формою »: всі мови світу походять від простого кореня, який відрізняється звуковим матеріалом і значенням для людей, що живуть в різних природних умовах. В процесі еволюції мови пройшли шлях розвитку від найпростіших структур до найвищого ступеня зростання.

Підкреслюючи близькість мови до природних організмів, Шлейхер відмічає: «...життя мови не відрізняється істотно від життя всіх інших живих організмів – рослин і тварин. Як і ці останні, вона має період зростання від найпростіших структур до складніших форм і період старіння, в який мови все більше відділяються від досягнутого найвищого ступеня розвитку, і їх форми зазнають втрат» (39, 114, ч. I). У своїй класифікації мов Шлейхер відмовляється від гумбольдтовського розподілу мов на чотири типи і повертається до шлегелевського розподілу мов на три класи, що відображає три ступені розвитку мови: ізолюючі, аглютинативні і флективні. Ізолюючі, або односкладові, мови є першим ступенем розвитку, з них розвинувся аглютинативний тип мов, а з нього сформувався найвищий тип мови – флективний. Для цих ступенів розвитку мов Шлейхер знаходить аналогію в природі, де кристал, рослина і тварина відповідають різним епохам розвитку Землі.

А. Шлейхер поширює на мову положення еволюційної теорії Ч. Дарвіна про боротьбу видів за існування. Як в рослинному і тваринному світі, де перемагають найпристосованіші, життєстійкі види, в боротьбі мов, на думку Шлейхера, перемагають мови, що знаходяться на вищому ступені розвитку, тобто флективні мови. Він вважає, що «на даному етапі життя людства переможцями в боротьбі за існування виявляються переважно мови індогерманського племені; розповсюдження їх безперервно продовжується, а багато інших мов ними витиснені» (39, 121, ч. 1).

Еволюційна теорія мови А. Шлейхера випробувала на собі сильний вплив філософської системи Гегеля. Як відомо, у Гегеля першопричиною розвитку всього є дух, його діяльність. Доки дух перебуває в природі, вона розвивається, сповнена творчих можливостей. Коли ж припиняється інобуття духу, він покидає природу і повертається до себе, природа перестає розвиватися, відбувається поступове руйнування і відмирання вже існуючих форм. Те ж саме Шлейхер спостерігає і в мові. У перший, доісторичний період життя людини «дух зв'язаний у звуці» і відбувається мовне творення у всьому

різноманітті його форм. Після того, як дух повертається до себе в історії людства, він вже не створює нових мов; природа, сповнена творчої потенції в попередній період, знижується до відтворювання. В цей період звуки мови «зношуються», виникають різноманітні асиміляції, звукові викривлення, зникає багатство форм, проявляється тенденція до спрощення. Після видалення творчого духу з мови на нього починають впливати фізичні закони, мова лише відтворюється, дряхліє, її виродження стає все більш помітним.

Таким чином, заслугою натуралістичного напрямку в мовознавстві є порівняння мови з живим організмом, що сприяло ствердженню системного погляду на мову, як об'єкт, що володіє власною структурою і законами свого розвитку, до яких застосовні точні методи природних наук. Шлейхер сформулював і висунув ряд наукових положень, які згодом були підхоплені лінгвістичними напрямками: проблема мовної типології, проблема прамови і родовідного дерева індоєвропейських мов, питання про генетичне і географічне варіювання мов. Біологічний підхід до мови знаходить свій подальший розвиток у сучасному мовознавстві, дослідженнях природи структурного ізоморфізму генетичного коду і природної мови.

1.4. Лінгвістична система Вільгельма фон Гумбольдта

Ім'я Гумбольдта знаменує собою появу загального мовознавства. Це ім'я, яке прикрашає мовознавство першої половини 19 століття. Гумбольдта неможливо віднести до жодної лінгвістичної школи. Він має абсолютно особливе положення. Від нього починається абсолютно інша лінія в мовознавстві. Сама його лінгвістична система є якісно новим етапом в розвитку науки про мову. Вперше в історії мовознавства він використовує всі знання, які мала в своєму розпорядженні лінгвістична наука того часу. Він зміг створити дуже струнку теорію, обґрунтувавши багато теоретичних питань: внутрішній склад мови, зв'язок мови з мисленням і суспільне функціонування організму мови. Всі ці питання складають проблематику мовознавства і

сьогодні. Він був дуже освіченою людиною, займався державною діяльністю. Завдяки своїм фундаментальним знанням, він прийшов до лінгвістики. Володів величезною кількістю мов. Він сам об'їздив всі кути земної кулі і міг сам перевірити всі знання, що були в його розпорядженні. Гумбольдт чудово орієнтувався в тому, як розвивається порівняльно-історичне мовознавство. Він листувався з Боппом, Гріммом. Він високо оцінював успіхи порівняльно-історичного мовознавства, але вважав, що крім збирання і осмислення фактів мов, потрібно замислитися над загальними проблемами. Він став засновником загального мовознавства або основним філософом мови.

Концепція системи мови висловлена в одній праці, що містить три томи і що вийшла в 40-е роки 19 століття «Про мову каві на острові Ява». Перший том є теоретичним вступом, який має власний заголовок і який було потім видано окремою книгою «Про відмінності в будові людських мов і про вплив цих відмінностей на духовний розвиток людства». Цей вступ складає понад 400 сторінок. Саме він відображає концепцію мовознавства Гумбольдта. Гумбольдт має велику кількість праць, конкретних лінгвістичних робіт, що торкаються проблем окремих мов. Список його робіт починається з доповіді в Берлінській АН «Про порівняння вивчених мов, стосовно різних етапів їх розвитку». Цей доклад цікавий тим, що тут охоплюється велика кількість мов. Висловлюється думка про необхідність типологічного підходу до вивчення мов. Зазначено опорні моменти, які повинні братися до уваги при типологічному вивченні мов.

Він набагато випередив можливості свого часу і передбачив, в якому напрямку буде розвиватися лінгвістика в майбутньому. Він вважав, що в мовознавстві разом із порівняльно-історичною можуть існувати інші області, які розвиватимуться за іншими методами.

В цьому докладі Гумбольдт намітив круг лінгвістичної проблематики, обкреслив межі лінгвістики.

А вінцем його діяльності є вже згадана праця «Про мову каві на острові

Ява». Гумбольдт представив мови враховуючи розвиток їх ладу як основи для розвитку людського духу і показав їх взаємний вплив.

Коли йдеться про теоретичну концепцію Гумбольдта, то часто сперечаються про те, до яких філософських побудов примикає його теоретична концепція. В першу чергу називають ідеалістичну філософію Канта. Вважається, що основні теоретичні посилки філософії Канта прямо і безпосередньо відображені в теорії мови Гумбольдта. Антиномії Канта. Спроба розуму дати теоретичну відповідь на питання про те, що таке світ призводить до відповідей - формулювань, які виявляються суперечливими. Це і є вчення Канта про антиномії чистого розуму. У Гумбольдта спроба розуму відповісти на питання, що таке мова, призводить до суперечливих відповідей. Тут простежується паралелізм теорії Гумбольдта з філософією Канта.

Суперечливі властивості мови Гумбольдт намагається сформулювати у вигляді антиномій, тобто суперечностей між двома положеннями, що взаємно виключають одне одного, кожне з яких визнається доказовим. До найважливіших антиномій мови В. фон Гумбольдта відносяться наступні.

Антиномія мови як діяльності і як продукту діяльності. По своєму єству мова є вираз діяльності духу, він не «продукт діяльності (ergon), а діяльність (energeia)». На думку Гумбольдта, мову не можна представляти раз і назавжди готовим матеріалом, який можна перечитати у всій його кількості і засвоїти мало-помалу: його слід представляти тим, що вічно відроджується за певними законами. Мова є щось постійне і в кожний даний момент скороминує. З іншого боку, кожне покоління отримує від попереднього мову вже в готовому вигляді як результат, продукт діяльності народного духу. В цих готових формах міститься все для оновлення мови і вічного руху духу в результаті людської творчості.

Антиномія мови і мислення. Гумбольдт всіляко підкреслює нерозривну єдність мови і мислення: мова є орган, який створює думку; мова прагне перетворити звук на висловлювання думки; без мови неможливе

утворення понять; слово є індивідуальна фізіономія поняття; слово є єдністю звуку і поняття і т. ін. Разом з тим дух людини, який втілюється в поняття, постійно прагне звільнитися від уз мови, оскільки слова утрудняють внутрішню свободу духу, думки, ставлячи їх в певні рамки.

Антиномія об'єктивного і суб'єктивного в мові. По Гумбольдту, мова по відношенню до пізнаваного суб'єктивна, по відношенню до людини вона об'єктивна. Мова має самостійне буття, по суті вона не залежить від окремих осіб, хоча дійсне життя і отримує лише у вживанні її людьми. Мова належить мені, зазначає Гумбольдт, тому що я відтворюю її власною діяльністю.

Антиномія стійкості і руху в мові. Ця суперечність тісно пов'язана з розумінням мови як діяльності і як продукту діяльності. Мова постійно змінюється і водночас незвичайно стійка. Кожна людина вносить свої зміни в мову, і водночас вона сприймає її в готовому вигляді від попередніх поколінь. Елементи мови, які сприймаються, складають деяким чином мертву масу, але в той же час містять в собі живий зародок нескінченних змін, оскільки кожна особа порізно і притому безперервно діє на мову, змінюючи її в кожному поколінні.

Антиномія індивідуального і колективного в мові. Мова, вважає Гумбольдт, належить завжди цілому народу, але в той же час вона залишається творінням окремих осіб, тому що мова живе і відтворюється тільки у вустах окремих людей. Оскільки говорять тільки окремі особи, то мова - творення індивідів. І водночас мови як творіння народів передують творінням окремих осіб. Мова виражає світогляд окремої людини, але водночас людина завжди залежить від народу, до якого належить. Мова як діяльність завжди передбачає мовця і слухача, які уособлюють колектив.

Антиномія мови і мовлення. Мова це певна система, сукупність певних фактів, які реалізуються у вигляді окремих актів мовленнєвої діяльності. Мова - це внутрішньо взаємопов'язаний організм, кожний, з найдрібніших елементів якого тим або іншим і не завжди ясним чином визначається мовою. В мові немає нічого одиничного, кожний його елемент

проявляє себе лише як частина цілого. Для мовлення мова встановлює лише регулюючі схеми, надаючи їх індивідуальне оформлення свавіллю мовця. Система мови завжди реалізується в мовленні у вигляді окремих актів мовної діяльності

Антиномія розуміння і нерозуміння. Мова і розуміння розглядаються Гумбольдтом як різні форми діяльності мови. Слова набувають своєї остаточної визначеності лише в мовленні індивіда. Проте в живому мовленні ніхто не розуміє слів абсолютно в одному і тому ж значенні: і мовець і слухач можуть сприймати один предмет по-різному і вкладати різний, індивідуальний зміст в одне і те ж слово. Тому взаємне розуміння між мовцями є в той самий час і розбіжністю.

Таким чином, лінгвістична концепція Гумбольдта знаменує собою якісно новий етап в розвитку мовознавства. Володіючи досконало, як, мабуть, ніхто інший до нього або після нього, всім відомим в його час емпіричним матеріалом, що відноситься до численних мов і культур, Гумбольдт вперше за історію розвитку знань про мову зміг побудувати досить струнку і цільну лінгвістичну систему, що відображає внутрішню будову мови, його зв'язки з духовним і розумовим життям народу, його культурою, вказати майбутнім поколінням учених основні шляхи проникнення в нескінченно складні механізми мовної, інтелектуально-духовної і культурно-історичної діяльності людини (1,319).

Гумбольдт по праву вважається основоположником теоретичного і загального мовознавства як окремої дисципліни. Він заклав основи теорії мови як діяльності і витвору людського духу, що розвивається, тісно пов'язав філософію мови з порівняльно-історичним методом, багато лінгвістичних ідей В. фон Гумбольдта впливали і продовжують впливати на мовознавство XIX і XX ст. Положення Гумбольдта про мову як діяльність духу і мислення зробило величезний вплив на розвиток психологічного напрямку в мовознавстві, на погляди Р. Штейнталя, А.А. Потебні і інших представників психологічної школи, на формування теорії мовної діяльності, на

становлення сучасної теорії мови. Основоположне для концепції Гумбольдта поняття народного духу, формою вираження якого є національна мова, отримало свій подальший розвиток в сучасній етно-лінгвістиці і інших різновидах неогумбольдтианства. Ідеї Гумбольдта про системність і знаковість мови зробили свій вплив на концепції А. Шлейхера, И.А. Бодуэна де Куртене, Ф. де Соссюра, залишаються також актуальними і в сучасному мовознавстві. Плідний вплив на погляди А.А. Потебні, До. Фосслера, Б. Кроче і інших представників естетичного напрямку в мовознавстві зробили думки Гумбольдта про мову як творчу діяльність індивіда. Положення Гумбольдта про те, що мова постає над індивідами, і водночас є масовим, колективним, народним творінням, вплинули на становлення соціологічного напрямку в мовознавстві. За справедливим твердженням Б.А. Ольховікова, В. фон Гумбольдта можна віднести до тих мислителів, наукові побудови яких в більшій мірі належать подальшим епохам розвитку науки, ніж сучасникам.

Іншим філософським джерелом у формуванні теорії Гумбольдта є філософія Гегеля. «Феноменологія духу». У феноменології Гегель проводить думку про те, що ні матерія, ні свідомість не можуть розглядатися, як первинне, а у Гумбольдта це положення знаходить відображення в тому, як він розглядає відношення мови і мислення. Він вважає, що ані мова, ні мислення не можуть бути первинними.

З іншого боку німецький романтизм з його ідеалами зробив великий вплив на Гумбольдта. Це ті джерела, які підживлювали його.

А в лінгвістиці він використав буквально все, що було зроблене до нього. На цій підставі він і створив свою лінгвістичну концепцію. Він уперше спробував підійти до виявлення ества мови, характеру її функціонування і розвитку з позиції діалектики. Для нього не було мови, як мертвого продукту. Він сприймав мову як щось, що розвивається і постійно функціонує. Гумбольдт завдав удару по спробах конструювання загальної граматики на підставі формальної логіки. Поняття духу пронизує всю концепцію

Гумбольдта. Гумбольдт стверджував, що особливості духу і будови мови, у кожного народу на стільки тісно спаяні, що одне потрібне виводити з іншого. Дух народу є його мова, а мова народу є його дух. Мова служить зовнішнім проявом духу. Виникнення різних мов - це результат безперервної діяльності духу. Саме цей дух і повинен служити основою відмінності мов.

Але мови, які виникли і склалися, роблять зворотний вплив на дух, на мислення, на загальний духовний розвиток людства. В цьому місці зазначається вплив Гегеля, вчення про його абсолютну, ідею, яка розвивається самотійно. Внутрішній механізм цього зв'язку не доступний нашому розумінню. Оскільки дух знаходиться в постійному русі, то і мова знаходиться у вічному русі. Мова є щось постійне і в кожному дану мить змінне. Вона не є закованим продуктом, вона є діяльність. Мова не є – *ergon*, мова є *energeia*. Мова є діяльність духу, що вічно повторюється, направлена на те, щоб перетворити членороздільний звук на вираз думок.

На фоні своєї концепції зв'язку мови і духу Гумбольдт обґрунтував у загальному потоці мови 2 періоди.

I період розумівся як первинне утворення форм мови. Дух народу творить мову, коли він максимально діяльний і активний. Мова збагачується формами, формується. Матеріал накопичується. Період кристалізації мови.

II період характеризується наступним: накопичений мовний матеріал робить зворотний гальмуючий вплив на дух. Творчий дух вичерпано. Мова вступає в другий період, коли дух дряхліє, його активність знижується, мова користується лише готовими формами. Творчий період в мові закінчується. Треба сказати, що коли Гумбольдт формував свої положення, тут відчувається вплив німецького романтизму, який тужить за минулою силою народу. У наш час ця точка зору Гумбольдта визнана ненауковою і не прийнята.

Підхід Гумбольдта до проблеми мова і суспільство

Гумбольдт вирішує це питання в плані 3-х категорій: індивід – народ - мова. Постановка цих проблем у такому вигляді характерна взагалі для загального мовознавства, але частіше за все має місце таке зіставлення: індивід або

суспільство в цілому впливає на мову. Гумбольдт вважав, що постановка питання в такому плані не правомірна. І індивід і народ роблять вплив на мову. Індивіда треба розглядати в повній єдності з суспільством. Народу як колективу належить вирішальна роль у впливі на мову. Але Гумбольдт прагнув вивести звідси національну специфіку мови. Кожна мова має свою національну форму. Саме народ як нація і складає творчий початок мови по Гумбольдту. Але головна роль народу не виключає, а припускає безперервну творчу діяльність індивіда. Хоча мови є творінням народу, вони залишаються і самостійним творінням індивіда. Кожна людина, користуючись готовою мовою, робить зворотний вплив на мову. Кожне покоління вносить в мову щось нове. Тут можна углядіти одну з антиномій, суперечливих формулювань, які нібито виключають одна одну.

Ось цитата з роботи Гумбольдта, яку часто приводять «Мова походить з таких глибин людської природи, які не дозволяють розглядати її, як творіння народу. Це не справа народу, а дар, призначений йому долею». І таких перепадів у Гумбольдта не мало.

Мова і мислення

До 19 століття пануючої в мовознавстві була позиція логіцизму, що упирається в формальну логіку. Мова має в розпорядженні слова - імена предметів, а мислення має в розпорядженні поняття. Кожне слово в мові виражає яке-небудь поняття. Зв'язок між мовою і мисленням прямий, механічний.

В мові крім номінативних одиниць - слів, існують комунікативні одиниці – речення. Кожне речення мови є висловлювання якої-небудь думки або висновку. Вважалося, що логіка для всіх одна, тому і граматики повинні бути універсальною (Пор-Рояль), Ця позиція існувала до Гумбольдта і в наші дні переживає новий підйом.

Вважається, що позиція Гумбольдта була першим серйозним ударом по логіцизму. Логічна школа перестала бути єдиною. Проблеми мови і мислення у Гумбольдта втілюються зовсім по-іншому. Мова і мислення нерозривно

пов'язані одне з одним і утворюють тісну єдність. Цей зв'язок не простий, механічний, а дуже складний динамічний і суперечливий. Розшифрувати це складно: Дух (або душа) не повинен відчувати себе скуто і прагнути визволилися від уз мови. Слова починають обмежувати його, поміщаючи в якісь рамки. Хоча слово і утрудняє внутрішнє сприйняття, мислення не може відмовитися від слова і протікати без словесного оформлення. Ця боротьба веде до того, що мова все більше і більше одухотворяється і - це продовжується в ній вічно. Гумбольдт вважає, що якщо людину вилучити з суспільства, її мислення все одно б протікало за допомогою мови. Але насправді індивідуум нібито розчиняється в суспільстві. Він знаходиться в постійному зв'язку з собі подібними. В цьому динамічність зв'язку мови і мислення. Мова по-справжньому може існувати і розвиватися тільки в суспільстві. Але немає повного, чистого взаєморозуміння в колективі. Немає абсолютно точного взаєморозуміння. У кожного з певним поняттям пов'язано власне уявлення. Кожне розуміння за допомогою мови є водночас нерозуміння.

Вже в 20 столітті на цій основі складатиметься семантичний напрямок у філософії. Мова - джерело непорозумінь і конфліктів в суспільстві. Гумбольдт висуває і обґрунтовану гіпотезу проміжного світу мови. Він трактує мову як проміжний світ, що знаходиться між людиною і природою. Цей проміжний світ накладає свій відбиток на світогляд людини. Будь-яке слово не є відбитком предмету, як такого, а є відбитком образу предмету, породженого в душі людини. А у кожної людини на об'єктивне сприйняття нашаровується суб'єктивне сприйняття і виходить дуже індивідуальне поєднання цих двох моментів - об'єктивного і суб'єктивного. У кожного складається свій особливий світогляд.

А оскільки мова складається з багатьох мов кожної окремої людини, то в сукупності утворюється своєрідний загальний проміжний мовний світогляд. В кожній мові полягає свій погляд на світ. Сприйняття людиною навколишньої дійсності залежить від особливостей мови, якою він говорить.

Кожна мова описує навколо народу, якому вона належить, круг, вийти з якого можна лише шляхом вступу до іншого круга, утвореного іншою мовою.

1.5. Психологічний напрямок у мовознавстві

Натуралістична і психологічна концепція мови якийсь час співіснують, пов'язуючи загальну теорію мови з порівняльно-історичними дослідженнями. Багато лінгвістичних положень отримують своє психологічне осмислення вже в роботах В. фон Гумбольдта, психологізм характерний в тому або іншому вигляді для порівняльно-історичного мовознавства всієї другої половини XIX ст. Оформлення і становлення психологізму в мовознавстві відносять до середини - кінця XIX ст., воно тісно пов'язане з іменами Геймана Штейнталя (1823-1899), Моріца Лацаруса (1824-1903) і Вільгельма Вундта (1832-1920) в Німеччині, з ім'ям А.А. Потебні (1835-1891) в Росії. В рамках психологічного напрямку в мовознавстві чітко формуються дві течії: соціальний, або колективний, психологізм, інакше - етнічний психологізм і індивідуальний психологізм. Представники першої течії висувають вимогу розглядати мову як специфічний прояв психології народу. Тут в центрі уваги знаходиться психологія соціуму - народу, колективу, нації. Для представників другої течії характерне розуміння мови як особливого механізму діяльності індивідуальної психіки, як механізму уявлень в свідомості індивіда. В центрі уваги індивідуального психологізму опиняється окрема людина і її психіка. На становлення лінгвістичного психологізму дуже вплинула асоціативна психологія німецького філософа, психолога і педагога І. Гербарта (1776-1841), в якій розумовий процес розглядається як асоціація уявлень. Асоціаціями виступають зв'язки уявлень по суміжності, по схожості і по контрасту. Окрім асоціацій, зв'язок уявлень здійснюється також в асиміляції, тобто об'єднанні і закріпленні тотожних або близьких уявлень, і в апперцепції - визначенні нового сприйняття вже наявними уявленнями. Психологізм як особливий напрямок в науці про мову виникає, перш за все, у зв'язку з концепцією народної психології Г.

Штейнталя і М. Лацаруса.

Народна психологія, або психологія народів, як особлива область наукових знань сформувалася в кінці XVIII - початку XIX ст. і була підготовлена всім ходом розвитку суміжних з мовознавством наук.

Психологічний напрямок в мовознавстві, що зародився в середині 19 століття, розвивається і зараз. Взагалі психологічний напрямок ділиться на психологізм в мовознавстві 19 століття і психологізм в мовознавстві 20 століття. Младограматизм виникає з психологізму. Якщо торкнутися теоретичних основ, то потрібно буде, перш за все, вказати на теоретичну концепцію Гумбольдта, як джерела психологізму. Вся система Гумбольдта пронизана психологізмом. Але психологізм Гумбольдта це психологізм універсального плану, тому що він ґрунтується на ідеї загальнолюдського мислення і духу. Це головне в його концепції. Його концепція є основою загального мовознавства. Це індивідуально-психологічне трактування виражається в тому, що Гумбольдт враховує особливості особи, співвідношення особового і загальнолюдського виступає, як одна з антиномій в системі Гумбольдта.

Психологічний напрямок в мовознавстві був орієнтований проти перенесення законів логіки на мову. Як основний принцип висувається боротьба із засиллям логіцизму в мовознавстві. Основою є ідеалістична філософія.

Засновником психологізму в мовознавстві є Штейнталь. Штейнталь виступив як відданий і постійний послідовник Гумбольдта. Він також значну увагу приділяв тлумаченню ідей Гегеля "Наука про мову В. фон Гумбольдта і філософія Гегеля". Штейнталь написав і видав багато робіт, але особливо відомим є його робота "Логіка, граматика і психологія". Одна з робіт, присвячених класифікації мов. Тут проводиться та ж ідея, що і в концепції Гумбольдта. Вищим мовним ладом визнається флективний лад.

Одночасно з Штейнталем жив і працював ще один відомий вчений Лацарус "Життя душі" - одна з найбільших робіт Лацаруса.

Пізніше вони вдвох виступатимуть, як засновники спеціального журналу, який виходитиме з 1860 року „Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft“. Навколо нього формуватимуться видатні лінгвісти. Штейнталь обґрунтував цілий ряд важливих для його концепцій теоретичних положень. Існує не один тип мислення, а декілька і кожному відповідає своя логіка. Універсальний логіцизм не прийнятний. Він не ідентичний жодному типу мислення. Мову він визначає як значуще звучання зі своєрідними поняттями і поєднаннями цих понять. Це не ті поняття, якими оперує логіка. Мову не можна ототожнювати з мисленням. Потрібно визнати, що мова сама є своєрідним мисленням і розвивається по своїм власним законам. Стверджується наявність мовного мислення. Штейнталь ставить знак рівності між мовою і мовним мисленням. Досліджуючи мовне мислення, мовознавство повинне спиратися на психологію, а не на логіку. До моменту, коли Штейнталь почав свою діяльність, панувала психологічна концепція Гумбольдта (асоціативна психологія). Штейнталь спирався на психологію Гумбольдта, але в цілому стан психології у той час не задовольняв Штейнталья. Психологія займалася вивченням психіки окремо індивіда.

Штейнталь писав, що людина живе в суспільстві, а тому не можна скласти собі повне уявлення про індивіда, якщо не брати до уваги те духовне середовище, в якому він живе. Індивідуальну психологію потрібно доповнити психологією народів. Ця психологія народів повинна була вивчати не індивіда. Етнічна психологія має свої області дослідження. Проявом народного духу є не тільки мова, але норів, звичаї, вчинки, традиції, фольклор, міфологія. Найважливішою є мова. Саме дані мови найбільш яскраво ілюструють особливості розвитку психології.

Важливим є те, що Штейнталь націлює вивчення на середовище, суспільство, в якому виховується індивід. Він вважав, що індивідуальну психологію потрібно доповнити колективною психологією. Самому Штейнталю не вдалося створити нову науку - етнічну психологію. У нього не було ще дуже продуманих і до кінця дефінірованих понять, якими б він

оперував при створенні цієї концепції. Він користувався поняттям народного духу, але ж і Гумбольдт залишає це поняття туманним. На цьому понятті побудувати нову область науки було навряд чи можливо. Створення етнічної психології здійсниться пізніше в 2-й половині 19 століття. Це пов'язано з ім'ям В. Вундта.

Штейнталь же вирішував проблему походження і єства мови. Для нього походження і єство мови ідентичні. Він посилався на Гумбольдта. Мова це діяльність, що вічно поновлюється, - енергея.

Для того, щоб з'ясувати, як виникла мова потрібно відмовитися від порівняння мови з живим організмом. Мова породжується душею людини, і це породження відбувається вічно. "Зрозуміти, як виникає мова - це зрозуміти той стан душі, який прагне бути вираженим в звуці". А тим самим ми досягаємо єство мови. "Мова є по своєму єству ні що інше, як вічне виникнення, як діяльність", що вічно знову поновлюється. Чисто ідеалістична основа в тлумаченні цього питання. Він відмічає "Вчення" про внутрішню форму Гумбольдта. Визначення Гумбольдта залишається неясним. Гумбольдт говорить, що це щось суто інтелектуальне, індивідуальне, Штейнталь намагається піти далі Гумбольдта і пов'язати це з видами мислення:

- 1) наочне мислення
- 2) мовне мислення

Перший етап - більш низький ступінь розвитку мислення. Коли ми маємо справу з уявленням. Уявлення це не абсолютна копія предметів - це теж абстракція. Коли ми говоримо про категорію уявлення, то охоплюємо найхарактерніші ознаки предмету. Коли йдеться про мовне мислення, тут мають місце представлення другого ступеня. Це уявлення про ті перші уявлення. Ці вторинні уявлення виявляють собою високий ступінь абстракції. Ця внутрішня форма виступає, як пов'язуюча ланка між наочним мисленням і членороздільними звуками.

Внутрішня форма - більш суб'єктивна, ніж представлення першого ступеня.

На тому другому ступені, коли з'являється внутрішня форма, цілком виявляється суб'єктивність.

Внутрішня форма не залишається незмінною, вона має свій розвиток. Всього внутрішня форма проходить три ступені. Перший ступінь, коли сприйняття зовнішнього світу не абсолютно (первісні люди), слів найменувань поки що немає. Наступний, другий ступінь - виступає, як стадія світанку вдосконалення сприйняття зовнішнього світу. Розширюються можливості абстрактного мислення. На підставі цього абстрактного мислення створюються слова-поняття з ясною внутрішньою формою. Є чітка мотивація найменувань. Два перші ступені відносяться до доісторичного періоду. Третій ступінь випадає на історичний період. Тут звук і значення (об'єктивне уявлення) обходяться без посередника. Внутрішня звукова форма зі свідомості зникає. Вона служить лише крапкою, в якій стикаються звук і значення.

Штейнталю належить думка про те, що в той період, коли значення слів не мотивовано, кожний індивід вкладає в них своє особисте сприйняття, сою індивідуальну психологію. У момент вимовлення слова пронизані загальним нюансом значення і тому розуміються в тому колективі, де відбувається спілкування.

Штейнталь висловлює думку про те, що під це повинен бути підведений психологічний критерій. Чим більше схожості народів по духовній лінії, тим більше схожості в їх мовах.

1.6. Младограматичний напрямок в мовознавстві.

Младограматичний напрямок в мовознавстві виник в 70-і роки XIX століття. Його становлення стимулюється різними чинниками. В цей період у філософії панував позитивізм, який протиставляє абстрактному мисленню позитивні дані досвіду. Філософський позитивізм служив зовнішнім стимулюючим чинником для розвитку младограматичного напрямку. Внутрішні чинники були пов'язані із станом лінгвістичної науки того періоду, тобто з тим тупиком, в якому виявилася наука про мову після смерті глави

порівняльно- історичного мовознавства і засновника натуралістичного напрямку в мовознавстві, геніального Августа Шлейхера.

Младограматизм виник на противагу компаративістиці (порівняльному історичному мовознавству), що втрачала свій авторитет. Багато хто з видатних представників младограматизму були учнями А. Шлейхера.

Становлення младограматизма (назва спочатку носила чисто умовний і навіть жартівливий характер і була пов'язана з очевидною молодістю і молодим азартом когорти декількох ще не відомих, але поза сумнівом талановитих вчених) пов'язано з іменами таких лінгвістів як Август Лескін (1840 – 1916), Карл Бругман (1849 – 1919), Герман Остгофф (1847 – 1909), Герман Пауль (1846 – 1921) і Бертольд Дельбрюк і ін. Це представники лейпцігської школи младограматизма. В Німеччині у той час існувало і інше віття младограматизма. Наприклад, при Берлінському університеті, де працював інший учень А. Шлейхера Йоган Шмідт. В Геттінгенському університеті – Бенфей. Проте ні Шмідт, ні Бенфей не змогли створити свою школу.

Саме Лескін був вождем і вчителем младограматиків.

Поява младограматичного напрямку склалася на підставі критики і недоліків мовознавства XIX століття, і в першу чергу компаративістики. Вони виступили проти Августа Шлейхера (сам Лескін, будучи учнем Шлейхера, також піддався критиці, хоча і дещо побічно).

Своєрідним маніфестом нового напрямку в мовознавстві стала передмова до I тому неперіодичного видання «Морфологічні дослідження», написаного К. Бругманом і Г. Остгоффом (1878 р.). Проте енциклопедією младограматизма стала книга Г. Пауля «Принципи історії мови». В цій книзі концепція младограматизма висловлюється якнайповніше і послідовно.

Младограматизм, по своїй суті, не дивлячись на запеклу критику порівняльно-історичного мовознавства, є не що інше, як порівняльне історичне психологічне мовознавство, а одній з передумов його виникнення з'явився філософський позитивізм. Позитивізм заперечував теорію пізнання

і протиставляв абстрактному мисленню позитивні дані досвіду. Він розумів досвід як сукупність відчуттів і уявлень. Роль науки зводилася до опису і систематизації явищ на основі сукупності відчуттів і уявлень. Для теорії науки це мало наступні висновки:

- а) не повинно бути абстрактних тез;
- б) допустимі тільки узагальнення приватного порядку, тобто виводиться з емпіричного матеріалу.

Тим часом, характерною межею младограматизма є прагнення уникати філософії мови взагалі. Філософія позитивізму ж заломлюється в мовознавстві в том, що всі теоретичні тези повинні підкорятися досвіду, спостереженню і повинні витікати з матеріалу мови. Емпіризмом пояснюються відмова від філософії мови і відмова від вирішення питань, пов'язаних з онтологією мови. Теорія мови повинна бути, згідно з думкою младограматиків, індуктивною та емпірично обгрунтованою.

Таким чином, як відзначає в своїй книзі «Вступ у вивчення індоєвропейських мов» Би. Дельбрюк, - «мовознавство вступило з філософського періоду в історичний». Це був тотальний історизм. Младограматики вважали мовознавство історичною наукою. Приватний опис фактів припускав історичний підхід до нього.

На думку Германа Пауля, як тільки дослідник виходить за межі простої констатації одиничних фактів, і як тільки він намагається уловити зв'язок між явищами і зрозуміти їх, так відразу ж починається область історії.

Іншою невід'ємною межею младограматизма є психологізм, причому психологізм індивідуалістичного толку. Саме тому младограматики, і зокрема, Г. Пауль вважали мовознавство культурно-історичною наукою. На думку Пауля психічне начало є найважливішою ознакою культури. Пауль вважає, що насправді ніякої етнопсихології не існує, а існує тільки індивідуальна психологія. Звідси, справжньою реальністю в його концепції виступає лише індивідуальна мова. А оскільки кожний індивід володіє власною мовою, і кожний з цих мов – власне історією, то очевидний висновок,

що на світі стільки ж мов, скільки індивідів», до якого приходить Г. Пауль. Подібної ж точки зору дотримувалися і Бругман з Остгоффом: «вона (мова) по справжньому існує тільки в індивідуумі, тим самим всі зміни в житті мови можуть виходити тільки від розмовляючих індивідів».

Не дивлячись на очевидну абсурдність заяви Пауля про те, що кожний індивідуум є носієм окремої мови, не можна не погодитися з солідарним з ним Остгоффом і Бругманом, що зміни в мові можуть виходити тільки відрозмовляючих індивідів. Від кого ж ще?

А парадоксальність висновків, до яких приходить Пауль, полягає просто в тому, що младограматики не зробили чітке розмежування між поняттями «мова» і «мовлення». Ця честь належить швейцарському вченому Фердинанду де Соссюру. Проте це вже зовсім інший напрямок в мовознавстві, що виник трохи пізніше.

Повертаючись до младограматиків, слід зазначити, що центральним в концепції младограматизма є уявлення про мову як про індивідуальну психофізичну (психофізіологічній) діяльність. Таким чином, разом з історизмом і психологізмом у вивченні мови вони виділяють ще один принцип – індивідуалізм.

Младограматики звинувачують попередні ним мовознавства в небажанні займатися вивченням розмовляючого індивідуума. «З винятковим завзяттям досліджували мови, але дуже мало –розмовляючу людину», - пишуть Остгофф і Бругман в своєму введенні до «Морфологічних досліджень».

Таким чином: позитивізм – 1-ий принцип младограматизма; історизм – 2-й принцип. Будь-який стан мови – фаза історії. Статика мови – окремий випадок його динаміки.

3-ий принцип - психологізм індивідуалістичного характеру. Младограмматики вважають, що мова існує по-справжньому в індивідуумі. Всі зміни в мові залежать від розмовляючих індивідів. Велику роль грають такі

терміни як «уявлення», «асоціація». Младограматизм зловживає асоціаціями, оскільки всі зв'язки мови потрактовують як асоціації.

Поняття асоціації є гальмо на шляху пізнання мовного пристрою. Психологізм младограматиків затверджує: на світі стільки мов, скільки індивідів.

Кожний індивід - носій якогось діалекту. Це 4-ий принцип младограматизма. Він носить загальний методичний характер. Атомізм младограматиків виявляється в тому, що об'єктом дослідження є окремі емпіричні факти. Вони можуть бути зв'язані між собою. Це обумовлюється також позитивізмом. Заперечується пізнання, розкриття причинності, закономірності в теоретичному плані. Немає тоді і взаємозв'язку між чинниками і явищами мови. Немає системи мови. Форми мови вивчені дуже добре, складено багато словників, граматик і т.д., але немає теорії мови. Анатомізм - основна мішень критики младограматизма

В методі дослідження порівняльної граматики вони вважають необхідним підкреслити наступне:

- 1) кожна звукова зміна відбувається по законах, не знаючих виключення;
- 2) Новоутворення звукових форм аналогічно грає важливу роль в житті нових мов. Тому потрібно визнати, що це мало місце і в якнайдавніші періоди.

2 стрижень младограматизма: поняття звукових законів і аналогій.

До младограматиків мовознавці займалися стародавніми мовами і стародавніми етапами їх розвитку. Стародавні мови оголошувалися еталоном, по якому треба було порівнювати, звіряти живі мови. Ця орієнтація на живі мови зіграла велику роль в подальшому мовознавстві. Виступаючи проти засилля старих мов, младограматика сформулювали в маніфесті: «Тільки той компаративіст - мовознавець, хто покине задушливі, повні туманних гіпотез кузні, де куються індоєвропейські праформи і вийде на свіже повітря відчутної мовної дійсності і сучасності, щоб зрозуміти те, що незбагненно за допомогою сухої теорії. Тільки такий вчений зможе досягти правильного розуміння характеру життя і

змін в мові і виробити правильні історичні принципи аналізу мови. Без цього неможливе проникнення в періоди дописьмової історії мов, подібно плавання в морі без компаса".

1.7. Лінгвістичні школи в Росії XIX століття

В російському мовознавстві II половини 19 століття головна роль належить двом школам: московській і казанській. Вони контактували із західноєвропейськими школами, особливо з німецькими. Б. де Куртене і Фортунатова знали за рубежом.

Ці російські лінгвістичні школи склалися на рубежі 70-х років 19 століття. По своїх загальних установах і дослідницькій практиці вони близькі до младограматичного напрямку в Німеччині. Але той факт, що вони зближувалися з младограматизмом, не повинен закреслювати їх своєрідну специфіку. Тут ставилися проблеми слов'янських мов.

Навкруги Фортунатова склалася московська школа. Він читав курси лекцій в Московському університеті по багато яких аспектах порівняльної граматики. Він згуртував навкруги себе лінгвістів, що стали відомими: Шахматов, Ушаков, Боржезинській, Ляпунов, Томсон і цілий ряд зарубіжних мовознавців, що приїжджали повчитися у Фортунатова: Фасмер - творець етимологічного словника російської мови, Беліч - видатний сербський славіст, Міккола - фінський мовознавець, Бернекер - німець, автор етимологічного словника і багато які інші.

Фортунатов мав широкий круг інтересів. Головна область - порівняльна граматика індоєвропейських мов. Особливо він працював в області балто-слов'янського мовознавства.

Як у класичного компаративіста його інтерес зосереджувався на фонетиці і морфології. Синтаксисом сам Фортунатов не займався. Найбільшим авторитетом в області синтаксису став академік Шахматов. Серед московських вчених були такі, хто займався питаннями семантики, семасіології (Покровській,

Поржезинській). Ушаков відомий як автор тлумачного словника російської мови в IV томах.

Разом з індоєвропеїстикою центральне місце в проблемах московської школи займала російська мова з усіма приватними задачами дослідження.

Крім того, московська школа була тісно пов'язана з практикою викладання. Тому московські мовознавці займалися також питаннями методики викладання російської мови. Ідеї в області методики робили вплив на складання програм викладання російської мови в школах, гімназіях, університетах.

Основні роботи Фортунатова: «Загальний курс порівняльною мовознавства», «Порівняльна фонетика індоєвропейських мов», «Лекції з порівняльної морфології індоєвропейських мов». Фортунатов відкрив деякі звукові закони. Новими були такі публікації Фортунатова, як: «Про порівняльну акцентологію литва-слов'янських мов», «Про наголос в балтійських мовах». В цілому кількість публікацій у Фортунатова не дуже велика. Всі його роботи увійшли до двотомника. Всього 34 статті, але якість цих робіт була дуже високою. В 1884 році Фортунатов отримав ступінь доктора наук без захисту дисертації, а в 1898 році був вибраний членом Російської АН. Потім він став членом багато яких академій наук і товариств. Все це свідчить про великі заслуги Фортунатова. Фортунатов надавав велику увагу порівняльній граматиці індоєвропейських мов. Він займався питаннями методики порівняльних історичних досліджень. Він не відступає від установки младограматиків про аналогію та постійність дії звукових законів. Але Фортунатов не відрізняється однобічністю і абсолютизмом поглядів на порівняльно-історичний метод. Він визнає, що можна вивчати мови і по-іншому. Можна зіставляти мови і на підставі чисто зовнішньої схожості і відмінностей.

В плані загальної лінгвістичної тематики Фортунатов піднімав такі питання, як співвідношення мови, суспільства і індивіда. Він визнає мову суспільним явищем, а не надбанням індивіда, як це виходило у младограматиків.

Але спеціальні заслуги Фортунатова пов'язані з більш конкретними питаннями: з вченням про слово і про так звані форми слів. Новизна підходу Фортунатова давала можливість рахувати його з одного боку структуралістом, а з іншого — прямо-таки сучасним вченням.

Вчення Фортунатова про форму слова полягає в тому, що він розглядав слово, як найважливішу одиницю мови (американська дескриптивна лінгвістика проголосила найважливішою одиницею мови морфему). Фортунатов визначає слово таким чином: «Всякий звук мовлення, що має в мові значення на відміну від інших звуків, які є словами, є слово». Це визначення не можна вважати вдалим. Але справа не в дефініціях. Важливо те, що Фортунатов бере орієнтацію не на семантику, а на формальні показники. Він проводить всю свою дослідницьку практику в напрямі визначення тих формальних критеріїв, які дозволяють відділити слово від інших одиниць мови.

В традиційних граматиках слова класифікуються по частинах мови. Кінцеве число частин мови в різних мовах встановлено різне. Є найрізноманітніші підходи, але все одно виділення частин мови складає основу морфології. Фортунатов намагається представити таку систему частин мови, яка була б витримана у дусі якогось одного принципу. Беручи формальний показник за основу, Фортунатов представляє таку систему: граматичні класи частин мови можуть бути більш загальними і менш загальними:

- 1) повне слово;
- 2) часткове слово;
- 3) вигук;

Дається характеристика цих загальних класів. Повні слова самостійно позначають предмети думки, а з погляду функції вони можуть бути або членами речення, або цілими реченнями. Часткові слова відрізняються від повних тим, що їх значення не існують окремо від значень

повних слів. В реченнях вони звичайно виступають при повних словах, маркіруючи їх синтаксичні функції і т.п.

Вигуки відрізняються тим, що не пов'язані з виразом смислових завдань. Вони служать вираженню відчуттів, які відчуває розмовляючий. Вони з синтаксичної точки зору існують або поза реченнями, або можуть представляти цілі речення.

Усередині повних виділяється 2 основні граматичних класи:

- а) слова з формальною словозміною;
- в) слова без форм словозміни.

Слова з формами словозміни розділяються на 3 класи:

- 1) ті, які мають відміну (іменники);
- 2) ті, які мають відмінювання (дієслова);
- 3) ті, які мають тільки узгодження в роді. Це прикметники, узгоджені з іменниками.

У принципі в традиційних граматиках в дієслово потрапляють всі дієслівні форми (1) особисті форми; 2) дієприкметники; 3) дієприслівники; 4) інфінітиви). По теорії Фортунатова вони розташовуються інакше. Дієприслівники і інфінітиви утворюють особливий клас. Вони відносилися до форм без словозміни.

Вийшов повний переворот в граматиці. Це була новизна, яку не відразу стали приймати в лінгвістиці. Тільки в 20 столітті структуралісти витягнули теорію Фортунатова з архіву і маніпулювали нею на всі лади.

Казанська лінгвістична школа

Другою відомою школою російського мовознавства вважається казанська лінгвістична школа. Час її виникнення 70-80 рр. 19 століття. Майже паралельно з московською. З приводу казанської лінгвістичної школи існують 2 сторони питання:

1) Сам глава цієї школи Б. де Куртене не був безпосередньо тривалий час пов'язаний із Казанню. Його наукова біографія складалася таким чином, що він міняє багато які міста і університети. Великий період діяльності він працював в

Петербурзі (майже 20 років). Довгий час він працював в Дерптському університеті, потім у Варшавському університеті. Точну прив'язку до якогось міста було б важко дати. Але саме в Казані Б. де Куртене згуртував навкруги себе кружок дуже активних і здатних молодих людей, ідеї яких відрізнялися новизною і незвичністю. Тому в історії лінгвістики згадується саме казанська лінгвістична школа. В зарубіжному мовознавстві зустрічається назва «Російська школа польської лінгвістики». Б. де Куртене за походженням поляк. Після закінчення Варшавського університету він тривалий час перебуває в багатьох університетах за кордоном. Потім при Петербурзькому університеті він починає працювати над дисертацією і, успішно захистивши її, одержує право читати лекції з порівняльної граматики індоєвропейських мов, хоча дисертацію він захистив по древньпольській мові. Потім його інтереси перекинулися на фонетику і діалектологію. Він починає збирати матеріал по різних місцях, де жили слов'яни: на Балканах, в Італії. В петербурзькому університеті Б. де Куртене не міг отримати кафедру. Він не був благонадійний на свої політичні переконання, але йому запропонували кафедру в Казані.

З 1875 року він починає читати лекції в Казанському університеті. В Казані він дуже довго не затримується (близько 10 років). Його обтяжує провінціалізм. Він переїздить в Дерптський університет і стає дуже відомим. Потім його починають обирати членом різних наукових суспільств (член паризького лінгвістичного суспільства). Полягає в листуванні з найбільшими лінгвістами тих років. Після Дерптського університету, він якийсь час перебував в Краківському університеті. А на початку 20 століття з Кракова повертається до Петербургу і до Самої Жовтневої революції залишається професором Петербурзького університету. З числа його учнів особливо відомий академік Щерба.

Характерні риси казанської лінгвістичної школи: це була передова лінгвістична школа, і погляди її перекликаються з передовими ідеями мовознавства того часу. Сам Б. де Куртене вказував на деякі відмінні риси. По-перше, це прагнення до створення лінгвістичної теорії, без якої немислима жодна

наука. (Це був період розквіту младограматизма, який відмовився від створення якої-небудь лінгвістичної теорії).

Як недоліки, Б. де Куртене називав тягу до руйнування старих теорій, старих поглядів. Відразу замінити всі старі постулати на нові неможливо. Виходило, що, відкинувши старе, лінгвісти позбавлялися фундаменту для створення нового. Другий недолік - створення великого числа термінів. Б. де Куртене прагнув стримувати це термінологічне новаторство, хоча він і сам створив велике число термінів.

Казанська лінгвістична школа прагнула підходити до трактування лінгвістичних явищ з погляду психологізму. Спочатку панувала індивідуалістична психологія. Потім цей психологізм був подоланий і набув забарвлення соціологічного психологізму. Поступово пануючим ставав погляд, що зміни в мові мають колективний, а не індивідуальний характер. (Зміни виникають в мовленнєвому процесі). Відбувається відхід від індивідуальної психології і поворот у бік соціальної психології. «Психічний світ не може розвиватися без світу соціального». Прагнення до систематизації призводить до того, що більш чітко розмежовується звук і буква з одного боку і звук і фонема з іншого. Загострюється інтерес на вивченні живих мов. Підкреслюється, що хоча історизм і необхідний, потрібно займатися і сучасним станом мови.

1.8. Лінгвістичні школи 20-го століття

Усі школи 20-го століття сформувались у критиці щодо младограматизму в його класичній формі. Виникає цілий ряд шкіл під гаслом антимладограматизму. Школа естетизму Карла Фосслера (1872 - 1949), неолінгвістика Джуліо Бертоні (1878 - 1942).

Школа “Слова та речі” вже своєю назвою говорить про зміст і напрям дослідної роботи. Основну проблему становить питання співвідношення слів, мовних одиниць і предметів, які слова позначають. У цілому ця проблема не нова. Ще у філософії давніх греків це питання активно обговорювалося. “Суперечка про правильність слів-найменувань”. А потім протягом усього

періоду розвитку мовознавства – це питання виникало в тій чи іншій формі. Засновники цієї школи (“Слова та речі”) – австрійці за походженням Рудольф Мерингер (1859 - 1931) і Гуго Шухардт (1842 - 1928). Мерингер виховувався на ідеях молодограматизму й сам був представником молодограматичної школи, але все ж таки на зламі століття дійшов висновку, що межі, визначені молодограматизмом, занадто вузькі. Прийшов час розширити проблематику лінгвістичних досліджень. Лінгвістика не може більше замикатися в порівняльній граматиці, вона має контактувати з іншими науками. До початку 20-го ст. Мерингер остаточно утвердився в цих своїх поглядах, і, щоб довести до лінгвістичної аудиторії це своє кредо, він опублікував велику статтю “Слова та речі”. Ця стаття була своєрідною заявкою на щось нове, що мало з’явитися в мовознавстві. Мейер Любке, заснувавши журнал з такою самою назвою, зробив заявку на становлення нової школи в мовознавстві.

Постулати нового напрямку такі: сам напрямок оцінювався як культурно-історичний. Мовознавство оголошувалося частиною науки про людську культуру, тобто історія мовознавства нерозривно пов’язана з історією культури в аспекті зв’язку слів з речами, які є частиною людської культури.

Надалі жодної науки про мову без науки про речі не повинно бути. Під речами треба розуміти не лише предмети як такі, а взагалі всі ідеї, які народжуються в суспільстві й виражаються словами. Зі зміною культури змінюють свої значення й слова – це теза школи. Кожне пояснення семантичних змін повинно ґрунтуватися на цьому факті.

Наступний постулат стверджує: мовознавству не варто встановлювати якість жорсткі просторові й часові межі. На думку школи “Слова та речі”, лінгвістика повинна досліджувати контакти індоєвропейців з не-індоєвропейцями. Проте все це не значить, що має припинитися робота з реконструкції прамови. Вона залишається однією з найважливіших проблем. Але досі реконструкція забезпечувалась системою звукових відповідностей, а тепер вона забезпечується й аналізом історії значень у зв’язку з історією відповідних реалій.

Одним з положень проголошується постулат про широку співпрацю з іншими науками, тобто, передусім з історією, археологією, палеонтологією, географією, соціологією. Культурно-історичний метод має поєднуватися з методом семантичним і соціологічним. Ще один важливий постулат: як і молодограматика, школа “Слова та речі” закликає вийти на “польову роботу”, тобто вивчати живі мови. Треба спостерігати, чути, бачити.

На сторінках журналу “Слова та речі” друкуються не лише мовознавці, але й представники ін. наук. Усе, що там публікувалося, було не рівнозначне. Можна розділити всі праці на три групи досліджень.

1а група – економічні дослідження. Це безпосередньо лінгвістичні дослідження. Етимологія, як така, отримала свою інтерпретацію. Наукову основу етимологія отримала лише в XIX ст. у зв’язку з діяльністю молодограматиків. Етимологічні відповідності позбавляються свавілля, бо вимагається дотримання фонетичних відповідностей. Але представники школи “Слова та речі” вносили в етимологію свій постулат (який, між іншим, не є новим). “Етимологія має спиратися однаковою мірою на два принципи: на принцип фонетичних відповідностей і на принцип семантичних відповідностей”. Причому семантичні принципи вони вважали головними. Виникає запекла полеміка навколо цього принципу. Семантичні відповідності – більш хитка основа, ніж фонетичні. Якщо фонетичних відповідностей немає, треба вилучати слово з даного гнізда. Молодограматика взагалі вважали, що залучення семантики – це спекулятивна операція.

2а група досліджень мала характер опису різних реалій, речей, які на перший погляд прямого відношення до лінгвістики не мають, але за настановою цієї школи такі дослідження були потрібні.

3а група досліджень - це описи змішаного характеру. Вони містили описи і речей, і слів. Проте вони дуже пістряві й різнопланові. Особливо багато цей журнал публікував статей, присвячених опису інструментів, пристроїв у побуті, опису будівель, лазень, сараїв тощо. Сам Мерингер дуже ретельно досліджує будинок на Балканах, у Німеччині, у найрізноманітніших районах і

порівнює ці дослідження між собою. Це була надзвичайно цікава й інколи дуже плідна спроба встановити, який зв'язок існує між словами та предметами в різних географічних ареалах. Така пильна увага до речей давала іноді гарні результати для етимологічних досліджень.

Спочатку Мерингер старанно вивчив всі способи побудови огорожі, потім стінок споруд і на такій підставі вивів цікаву етимологію слова *die Wand*, яке походить від дієслова *winde* – плести. Це цілком наукова обґрунтована дуже відома етимологія. Проте було багато й суперечливих етимологій, тому що вони не завжди були узгоджені з фонетичними відповідностями, тобто в цьому були свої плюси й мінуси.

Але якщо в цілому оцінювати факт появи цієї школи, до нього треба ставитися так: поява нових принципів свідчить про кризу, яка почалась в молодограматичному напрямку в ХХ ст..

Семантика не є тією галуззю, яку досліджували молодограматиками, і повстало питання про включення семантики в актив лінгвістичних досліджень. Те, що запропонувала ця школа, було одним із закономірних шляхів, але очевидні недоліки цієї школи. Фактично мовознавство розчинилося в матеріальній культурі суспільства. Мовознавство затуляли інші дисципліни. З іншого боку, за задумом засновників школи, мовознавство мало вирішувати питання інших наук. На думку Потебні, “є близькі значення слів, і є дальні. Так справа лінгвістики – вивчати близькі значення, інакше лінгвістика втратить свої межі і перетвориться на науку про все”.

1.9. Діалектологія та лінгвістична географія

Дослідження в галузі діалектології почались набагато раніше ХХ ст. Їх можна віднести до кінця XVII ст. Але більшість праць з'явилась у XIX ст. особливо діалектологія стимулюється молодограматиками. І далі протягом усього ХХ ст. діалектологія не переривається. З приводу того, де зародилась діалектологія, існує багато думок. До цього питання не можна підходити спрощено. У книзі Жирмудського “Німецька діалектологія” наголошується,

що виникнення наукової діалектології пов'язане з Німеччиною і не випадково, бо там був підготовлений достатній науковий фундамент у галузі мовознавства. Підтвердження цього – книга Шмеллера “Діалекти Баварії в граматичному аспекті” (початок XIX ст.) Той опис діалектів який пропонує Шмеллер, значно відрізняється від фрагментарних описів, проведених до нього. Це був систематичний опис. Книга Шмеллера свідчить про перший крок у розвитку діалектології. Наступний крок був зроблений через 50 років у 1876 році. Книга Вінтелера була присвячена одній з говірок. Це його дослідження стало зразком діалектологічного дослідження з позицій молодогограматизму. Книга несла на собі відбиток молодогограматичних досліджень. Чітко видно позицію автора, аргументовані його заснови. Автор наголошує на фонетичному боці. Адже сам Вінтелер був фонетистом. Коли створювалась фонологія, Трубецькой віддає наляжне Вінтелеру. У його праці були зачатки фонології. Вінтелер, мабуть, був першим, хто визнавав беззастережно, що існує таке протиставлення звуків, які служать у даній мові для розрізнення значень слів, а з іншого боку вважав, що існують і такі, які не можна використати з цією метою. Книга Вінтелера привернула увагу й отримала визнання як перший досвід суто фонетичного опису діалектів. Але його думка про два типи протиставлень не була політична тоді, тобто вона просто не могла бути поміченою. Тому Вінтелер окрім того, що був гарним діалектологом, заклав підвалини фонології. Слідом за цим з'явилась низка інших описів інших говірок і діалектів, але з орієнтацією на працю Вінтелера. Діалектологія була визнана і стала одним з провідних напрямків мовознавства. Діалектологія отримала інтенсивний поштовх для розвитку. Яскравий приклад цього – робота Енгельса “Франкський діалект” 1881-82 рр. Ця праця була оцінена фахівцями як дуже кваліфіковане дослідження. Наприклад, Фрингсон (був всесвітньо визнаною головою німецьких діалектологів)

У романському мовознавстві також наявний інтенсивний розвиток діалектології. Один з основоположників романської діалектології – видатний італійський мовознавець Асколі (сер. XIX ст.). Його діалектологія

характеризується тим, що її основою є історична й описова фонетика. І на цій основі романська діалектологія починає бурхливо розвиватися. Асколі був не просто діалектологом, він був найвизначнішим представником порівняльно-історичного напрямку в мовознавстві. Але часто важко розмежувати Асколі – індоєвропеїста й Асколі – діалектолога. У нього ці інтереси дуже перепліталися.

Інший відомий діалектолог, француз Луї Гоша спирався на матеріали, зібрані на місцях, дійшов висновку, що мовна дійсність набагато складніша, ніж це можна було уявити, оперуючи законами молодограматиків. Діалектологічний матеріал видає цілий ряд нерівностей, багато фонетичних правил і законів виявляються дуже вразливими. Гоша робить знаменний висновок: “Немає мовної єдності для всього колективу носіїв мови, а тим більше немає непорушних фонетичних законів. Незважаючи на мою повагу до фонетичних законів, я завжди вів боротьбу за менш суворе їх застосування”.

Поряд з Гоша називають такі імена: Гастон Парі, Поль Мейє тощо.

Романські діалектологи вважають, що немає чітких меж між діалектами. Але всі дослідження так чи інакше приводять до виникнення лінгвістичної географії. Треба сказати, що в російському мовознавстві ці роки відзначаються інтересом до діалектології. Наприклад, словник Даля з’явився в II половині XIX ст. Цю працю можна сміливо віднести до діалектології. “Нарис російської діалектології” Соболевського. Дуже цікавився діалектологією Шахматов. На початку XIX ст. була створена Московська діалектологічна комісія з ініціативи академіка Шахматова. 1915 року ця комісія під керівництвом опублікувала 5-й випуск робіт з діалектології, який засвідчив перший досвід у дусі лінгвістичної географії на ґрунті російських діалектів. Тут вперше додається діалектологічна карта російської мови. Автори цієї книги – Шахматов, Ушаков і Дурново. Успіхи діалектології поставили перед лінгвістами нове завдання – узагальнення діалектологічного матеріалу та його картографування. З діалектології виросла галузь науки, яку назвали лінгвістичною географією.

Зародження лінгвістичної географії відбулось за цілим рядом ознак у Німеччині, тому що саме в Німеччині Георг Венкер (1852 - 1911) починає укладати атлас діалектів німецької мови. В 1897 р. Венкер розробив анкету-опитування, в якій було 40 речень-запитань, і цю анкету розіслали в 40 тисяч населених пунктів Німеччини. Анкета була адресована місцевому вчителю німецької мови, мешканцю даної місцевості, носієві даного діалекту. Він повинен був всі ці 40 речень перекласти діалектом свого населеного пункту. Отримали неоднозначне вирішення завдання. Більше, ніж половина вчителів дійсно народилась у цій місцевості, решта – ні: вони залучили до вирішення поставленого завдання перекладу речень з анкети на місцевий діалект інших осіб. Окрім цього, сам переклад записувався в єдиній орфографії, а не транскрипції. Тому вийшла подвійна розбіжність. Берлінська академія наук зацікавилась цим задумом Венкера і йому на допомогу прислали освіченого фонетиста Фердинанда Вреде (1863 - 1934).

Робота ця в цілому розтяглась на довгі роки. Перший випуск атласу з'явився 1926 року, після смерті Венкера. Отже, завдання, поставлене Венкером, не могло бути вирішене через низку лінгвістичних причин. Однією з головних є метод суцільного анкетування, а з цим пов'язані й інші обставини. При такому охопленні місцевостей страждала якість анкет. Через усі ці обставини виявилось, що творцями лінгвістичної географії були французи, а не німці. Засновником школи лінгвістичної географії у Франції став Жюль Жильєрон (1854 - 1926). Жильєрон почав працювати над проблемою пізніше за Венкера (наприкінці XIX ст.). Принципи підходу до вирішення проблеми були іншими. Тут, щоправда, також були анкети, але орієнтація при укладанні анкет не мала суто фонетичного характеру. Опитування було побудоване так, щоб у відповідях була і морфологія, і синтаксис. Особлива увага приділяється лексиці. Анкета була змішаного характеру, щоб отримати, можливо, більше даних про діалект. Французи провели вибіркове анкетування. З усіх населених пунктів у Франції вибрали близько 600 з таким урахуванням, щоб відобразити основні гілки діалектів. І ще одна суттєва відмінність. Німецькі анкети

розіслали поштою. Французи так не зробили. У Жильєрона був чудовий помічник Едмон (1848 - 1926). Вони розробили фонетичну транскрипцію, і в усі населені пункту виїжджав Едмон (працювало одне й те саме фонетичне вухо). Едмон визначався надзвичайним фонетичним слухом. Експедиція Едмона тривала близько чотирьох з половиною років (1897 - 1901). На кожний населений пункт заводили окремий зошит. У кожному зошиті повторювалась анкета. Едмон приїжджав у населений пункт, добирав надійних інформаторів, заповнював з даного населеного пункту й відсилав її Жильєрону. Той одразу починав обробляти матеріал. Атлас було зроблено швидко й однозначно. Він вийшов у 1902 році. Атлас усіх вразив і сприяв поширенню ідей лінгвістичної географії у світі. Багато вчених побачили в ньому справжню революцію в галузі мовознавства. Лінгвістичний атлас Франції, укладений Жильєроном і Едмоном, містив майже 2000 карт. Кожний обстежений населений пункт на карті мав номер, і для кожного поняття була окрема карта. А у верхньому куті, де називалось поняття, якому присвячена ця карта, подавалась загальнофранцузська назва, а під кожною цифрою стояла назва на діалекті. Там, де спостерігалися однакові явища, вони поєднувались певними лініями (ізогласами), а на зведених картах виникали пучки ізоглас. Метод лінгвістичної географії базується на цьому понятті (пучки ізогласів).

1.10. Лінгвістична концепція Фердинанда де Соссюра

Фердинанд де Соссюр (1857 - 1913) – один з видатних лінгвістів ХХ ст. Він народився в Женеві у родині вчених. 1875 року Соссюр почав навчання в Женевському університеті, а з 1876 року навчався в Лейпцизі, де слухав лекції Лескіна, Остгофа, Бругмана. У 1879 р. він надрукував відому книгу “Трактат про первісну систему голосних в індоєвропейських мовах”. У 1878-79 навчальному році Соссюр навчається в Берлінському університеті. Наприкінці 1879р. він повернувся до Лейпцига і в лютому 1880р. захистив докторську дисертацію “Родовий абсолютний у санскриті”. У наступні роки Соссюр читає лекції в Парижі, де в нього навчались Л.Майє (1866 – 1936),

М.Граммон (1866 - 1946). 1891 року він повертається до Женевського університету, де згодом став професором санскриту й порівняльної граматики індоєвропейських мов. У 1906 р. Соссюр отримав кафедру загального мовознавства. У 1906-1911р. тричі прочитав курс загального мовознавства, який слухали Ш.Баллі (1865 - 1947) та А.Сеше (1870 - 1946). Прочитані Соссюром курси із загального мовознавства були після його смерті видані за записами лекцій Ш.Баллі та А.Сеше в 1916р. під назвою “Курс загальної лінгвістики”. 1933 року в Москві було видано його російський переклад. Ця книга стала всесвітньовідомою своєю оригінальною концепцією і вплинула на становлення різних напрямків лінгвістики ХХ ст.

Проблеми, поставлені й розглянуті Соссюром у “Курсі загальної лінгвістики”, - мова й мовлення, системність мови, її знаковий характер, синхронія й діяхронія й внутрішня лінгвістика – вже багато в чому були сформульовані його попередниками й сучасниками: В. фон Гумбольдтом, Бодуеном де Куртене, М. Крушевським, В. Уїтні та іншими мовознавцями. Проте заслуга Соссюра полягає в тому, що він , поєднавши ці проблеми, створив загальну теорію мови, хоча багато в чому суперечливу й позбавлену остаточного вирішення всіх питань. Головним методом побудови лінгвістичної теорії Соссюр обрав метод антимоній, який широко використовував В. фон Гумбольдт та інші лінгвісти ХІХ ст. (наприклад, французький лінгвіст В Анрі видав 1986 року книгу “Лінгвістичні антиномії”).

1. Перша важлива антиномія концепції Соссюра – мова й мовлення. Проблема їх співвідношення вперше була поставлена Гумбольдтом, потім її розглядали Потебня й Бодуен де Куртене. Вирішуючи цю проблему, Соссюр відштовхується від загального поняття мовленнєвої діяльності, складниками якої є мова й мовлення. Мовленнєва діяльність дуже різноманітна, вона стосується й індивідуальної, і соціальної сфери, стикається з такими галузями як фізика, фізіологія, психологія, має

зовнішній (звуковий) і внутрішній (психічний) бік. Мовленнєва діяльність – це властивість, притаманна людині. Мова й мовлення – це лише частини більш загального феномена, яким є мовленнєва діяльність. Мова й мовлення “тісно пов’язані між собою і взаємно передбачують одне: мова необхідна, щоб мовлення було зрозуміле й виконувало всі свої функції; мовлення, у свою чергу, необхідне для того щоб встановилася мова: історично факт мовлення завжди передує мові” (103,42). Разом з тим мова й мовлення різняться між собою рядом ознак.

Перша відмінність між ними полягає в тому, що мова соціальна, а мовлення індивідуальне. Мова – соціальний елемент мовленнєвої діяльності, зовнішній відносно індивіда, той не може ані створювати мову, ані змінювати її. Мова як соціальний продукт засвоюється кожним індивідом уже в готовому вигляді. Визнаючи соціальний характер мови, Соссюр наголошує на її психологічній природі: мова – це сукупність асоціацій, наявних у мозку й скріплених колективною домовленістю. На відміну від мови мовлення завжди індивідуальне, воно є “індивідуальним актом воле вияву й розуміння”. У мовленні немає нічого колективного, його прояви – індивідуальні й миттєві. По-друге, мова протистоїть мовленню як потенція його реалізації. Мова потенційно існує в мозку індивіда у вигляді граматичної системи й словника; реалізація цих потенційних можливостей відбувається в мовленні, у використанні засобів мови з метою комунікації. По-третє, на відміну від нестійкості й одноразовості мовлення, мова стійка й довговічна. І, нарешті, мова відрізняється від мовлення, як “істотне від другорядного і більш-менш випадкового”. Істотними є нормативні факти мови, закріплені мовною практикою, другорядні й випадкові – коливання й індивідуальні відхилення в мовленні. Враховуючи зазначені чинники, Соссюр вимагає окремо вивчати кожен бік мовленнєвої діяльності, пропонуючи розрізняти лінгвістику мови й лінгвістику мовлення, яка має другорядне значення.

2. Протиставлення мови й мовлення Соссюр образно називає першим перехрестям на шляху лінгвіста. Другим перехрестям він називає антиномію синхронії. Синхронія – це стан мови у даний час, статистичний аспект, мова в її системі. Діахронія – це еволюція мови, послідовність мовних фактів у часі, історичний або динамічний аспект. На думку Соссюра, “синхронічне все, що стосується статистичного аспекту” лінгвістики, “діахронічне все, що стосується еволюції”. Звідси походить вимога виділити нову пару незалежних дисциплін – синхронічної та діахронічної лінгвістики. Синхронічна лінгвістика має вивчати логічні й психологічні відношення між існуючими елементами мови, які утворюють її систему, розглядаючи їх так, як вони сприймаються однією й тією самою колективною свідомістю. Діахронічна лінгвістика має вивчати відношення, які пов’язують елементи мови в порядку послідовності; ці елементи “не сприймаються однією й тією самою колективною свідомістю”, вони замінюються одні іншими, але не утворюють систему. Таким чином, синхронічна лінгвістика вивчає мову як систему, тобто має справу з мовою, а діахронічна досліджує мовлення, її об’єкт не утворює систему. Варто зазначити, що антиномію синхронії-діахронії розробляв уже Бодуен де Куртене як статику й динаміку мови.

3. Ще одне протиставлення лінгвістичної концепції Соссюра – антиномія зовнішньої й внутрішньої лінгвістики. Питання зовнішнього й внутрішнього в мові, роль зовнішніх чинників у її розвитку розглядав тією чи іншою мірою В.фон Гумбольд, Бодуен де Куртене та ін. Але заслуга Соссюра в тому, що він чітко розмежував сферу дії зовнішніх і внутрішніх чинників у мові. Він відокремлює саму мовну систему, розвиток якої визначається внутрішніми чинниками, від зовнішніх умов функціонування й розвитку мови. Серед позамовних чинників, які впливають на мову, Соссюр виділяє передусім зв’язок історії мови з історією суспільства, нації, цивілізації в цілому. Історія мови й історія суспільства переплітаються і впливають одна на одну: звичаї народу відбиваються в його мові, мова значною мірою формується народом, нацією. Завоювання, колонізація,

торгівельні зв'язки, міграція племен і народів, стан культури, мовна політика держави впливають на межі поширення мови, визначають її взаємодію з ін. мовами, співвідношення діалектів усередині мови, особливості формування літературної мови, нарешті, характеризують специфіку історії мови. До зовнішньої лінгвістики Соссюр відносить також географічне поширення мов та їх діалектне дрібнення. На думку Соссюра, зовнішніми чинниками пояснюються деякі мовні явища, наприклад, запозичення. Проте екстралінгвістичні чинники не торкаються самої системи мови, її внутрішньої побудови: “неправильно думати, що оминаючи їх, не можна пізнати внутрішній механізм мови”. Для вивчення мови як системи “немає жодної потреби знати умови, в яких розвивається та чи інша мова”, оскільки “мова – система, яка підкоряється власному порядку”. Саме в останньому розумінні мова виступає предметом внутрішньої лінгвістики, бо внутрішнім є все, що певною мірою видозмінює систему. Разом з тим мову та її розвиток треба вивчати у зв'язку із суспільством, яке створило мову й постійно її розвиває. Такий поділ сприяв формуванню й розвитку надалі двох впливових напрямків у мовознавстві - соціологічному й структуралізму.

4. Однією з головних заслуг Ф. де Соссюра перед лінгвістикою вважають обґрунтування ним системного характеру мови. Трохи раніше, ніж Соссюр, Б. де Куртене, роботи якого Соссюр високо цінував, запропонував розуміння системи мови як сукупності, частини якої пов'язані між собою різними відношеннями. У Соссюра система мови базується на протиставленні її членів. Розглядаючи мову як систему математично точну, він користувався для позначення компонентів системи математичним терміном “член”, вважаючи, що всі відношення в мові можуть бути виражені в математичних формулах. Мова як система характеризується двома особливостями: усі члени системи перебувають у рівновазі; система є замкнутою. Система мови формується на підставі встановлення тотожностей і розбіжностей між її членами, тобто елементами системи.

Соссюр наголошує на статичності як найважливішій ознаці мовної системи, хоча її не розглядає як цілком нерухомий стан системи.

Визначальними в системі є два типи відношень між її елементами – синтагматичні й асоціативні, заслуга у відкритті яких належить, на думку деяких дослідників, М.В. Крушевському. Синтагматичні відношення базуються на двох та більшій кількості членів відношення, “однаковою мірою наявних в актуальній послідовності”. Синтагматичні відношення підпорядковуються принципу лінійності. Через дію цього принципу мовні одиниці “вишикуються” в лінію, де кожна одиниця утворює сполуку з сусідніми одиницями. Лінійні сполуки одиниць мови Соссюр називає синтагмами. Другий тип відношень він позначає як асоціативні, вони “поєднують члени цього відношення у віртуальний мнемонічний (гр. Μνημη – пам’ять) ряд”. В асоціативні відношення Соссюр включає не лише морфологічні, але й смислові зв’язки між словами. На думку Соссюра, сукупність синтагматичних і асоціативних відношень “утворює мову й визначає її функціонування”. Мова представляє собою сукупність взаємопов’язаних елементів, де кожний член системи пов’язаний з іншими членами як у просторі (синтагматичні відношення), так і у свідомості (асоціативні відношення).

5. Соссюр обґрунтував знаковий характер мови. Вчення про мову як систему знаків, які виражають поняття, посідає важливе місце в лінгвістичному вченні Соссюра. Він вважає мову системою знаків, “в якій істотним є лише поєднання значення й акустичного образу, причому обидва ці компоненти знака однаковою мірою психічні”. Мовний знак, за Соссюром, - це протиставлена двобічна психічна сутність: означення (акустичний образ) й означуване (поняття). Мовні знаки – це реальності, які знаходяться в мозку людини. Центральним знаком у механізмі мови є слово. Соссюр пропонує створити нову науку про знаки взагалі - семіологію. Лінгвістика “як наука про особливі знаки” буде частиною семіології, її найважливішим розділом, оскільки мова – це найскладніша й

найпоширеніша семіологічна система”. Соссюр зазначає характерні ознаки мовного знака. Це передусім довільність знака, тобто довільність, умовність зв’язку означення з означуваним. Проте, з іншого боку, цей знак є обов’язковим для мовного колективу, який ним користується, він соціально обумовлений. Довільність знака зовсім не виключає його мотивованості, оскільки більшість слів у загальній системі мови мотивована. Принцип довільності знака породжує антиномію мінливість-немінливість знака. Немінливість мовних знаків характеризується тим, що люди вживають їх так, як встановлено традицією. У процесі історичного розвитку відношення між означенням й означуваним у знакові можуть змінюватись, тобто може змінитися звуковий склад слова, його значення або те й інше разом, що тісно пов’язано з принципом безперервності мовного розвитку.

Важливим для системного й знакового розуміння мови було наголошування Соссюром на значимості відмінностей у знаку й мові. Через те, що мовний знак – психічне явище, для нього важливі не матеріальні відмінності, а фінкціональні властивості. На його думку, у слові важливий не звук як такий, а ті звукові відмінності, які дозволяють відрізнити це слово від інших, “бо тільки ці звукові відмінності значимі”. У зв’язку з цим Соссюр розуміє фонему як сукупність розрізнявальних ознак, що потім було визнано Паризьким лінгвістичним гуртком.

Безпосередні учні Соссюра й ті мовознавці, на творчість яких він вплинув, не утворюють єдності, оскільки багато положень його концепції суперечливі й припускають неоднозначне тлумачення. Послідовники Соссюра представлені наче трьома потоками. Перший потік утворюють Ш.Баллі, А.Сеше, С.О.Карцевський (так звана Женевська школа), які дотримувались концепції свого вчителя й розвивали його погляди. Більша група мовознавців, які утворюють другий потік (А.Мейс, Ж.Вандрієс, Е.Бенвеніст, А.Соммерфельт тощо), сприйняла соціологічні ідеї Соссюра, поєднавши їх з принципами порівняльно-історичного мовознавства.

Останній потік включає багато мовознавців різних відгалужень структуралізму.

1.11. Сучасна зіставна лексикологія

Починаючи з 60-х років минулого століття, в мовознавстві спостерігається бурхливий розвиток зіставних досліджень на матеріалі різних мов світу. Уже в 50-х роках ХХ століття з'явилася низка наукових праць, присвячених розробці питань теорії мовних контактів, ареальної лінгвістики, тісно пов'язаних з питаннями лінгвістичної типології. Загальнотеоретичні питання порівняльно-історичного та типологічного мовознавства потребували плідного продовження у конкретних зіставних студіях 70-80 років. Саме в цей період активно формувалася лінгвістична концепція порівняльного мовознавства. Порівняння різних мов сприяло впорядкуванню та систематизації систем мов в цілому та їхніх мікросистем зокрема.

Початок ХХІ століття відзначається врахуванням загальнолінгвістичних тенденцій у проведенні зіставних лінгвістичних досліджень. Так, останнім часом науковці продовжують працювати на основі традиційних підходів до зіставлення мовних даних з метою виявлення ізоморфних та аломорфних рис. Серед таких напрямів відзначаються дослідження у галузі **зіставної (контрастивної) лексикології**. Найбільш плідно працюють фахівці у галузі лексичної семантики М.П. Кочерган, І.В. Корунець, В.М. Манакін тощо. Цьому активно сприяє проведення наукових конференцій у Київському національному лінгвістичному університеті "Проблеми зіставної семантики" під керівництвом проф. М.П. Кочергана у 1995 – 2005 рр. та проф. О.О. Тараненко у 2007 році.

Розвиток зіставних досліджень сприяє розвитку методів контрастивного дослідження, підтвердженню наявності мовних універсалій, міжмовних універсальних смислів у різних мовах, написанню дисертацій та монографій (див., напр., роботи М.П. Кочергана, В.М. Манакіна тощо).

Зіставна лексикологія ставить собі за мету порівняння мов як у синхронії, так і в діяхронії, та виявленні спільного і відмінного і різних мовах на всіх

рівнях лексико-семантичної системи. Крім того, зіставна лексикологія розвивається у таких сферах, як теорія перекладу і двомовна лексикографія, що є реальним зіставленням лексики двох мов, але без системного підходу до вивчення зіставляваних лексико-семантичних систем. Зіставна лексикологія ґрунтується на принципах, запропонованих А. Гудавичюсом [15, с. 195-196]:

- 1) принцип зіставлення (одиниці порівняння мають бути представлені однаковою мірою, їхній зміст та обсяг мають визначатися однаковими принципами і правилами);
- 2) принцип рівноправності (зіставлення носить двосторонній та багатогранний характер);
- 3) принцип нейтральності (мови співставляються через когнітивну систему та сукупність знань про світ)

Перспективністю відзначаються зіставні дослідження фразеологічних одиниць на матеріалі різних мов. Спроби порівняння таких мовних одиниць у другій половині ХХ ст. були лише поодинокими. Наразі же спостерігається зростання кількості досліджень структури і семантики фразеологічних одиниць у зіставному аспекті (див., напр., роботи В.А. Шевелюк, Л.А. Ковбасюк тощо).

Ще одним напрямом проведення студій у галузі порівняльної лексикології є зіставне термінознавство (див., напр., роботу С. М. Кришталь).

Надзвичайно перспективними є зіставні студії, що ґрунтуються на основах теорії номінації. Так, ця теорія, започаткована у 70-х роках минулого століття, на початку ХХІ ст. виходить на передній план серед досліджень у галузі лексикології. Особливості зіставлення іменування різних об'єктів, явищ, феноменів оточуючого людину світу становлять мету низки наукових пошуків (див., напр., роботи А.Е. Левицького; О. В. Материнської; О. В. Петрової тощо).

Предметом багатьох зіставних досліджень стають різні аспекти мовної свідомості: концепти, психосемми тощо, що призводить до поглибленого зіставного вивчення різних концептуальних та мовних картин світу, тобто комплексу фундаментальних понять, що відображає саму людину та її буття в навколишньому світі; науковий пошук мовознавців спрямований також на

зіставний опис психолінгвістичного аспекту асоціативних полів, виявлення загальних та ідіоетнічних особливостей вербальних асоціацій (див., напр., роботи С.П. Денисової; Д.І. Терехової та ін.).

Співвідношення мови та мислення, мови та культури, мови та мовлення є особливо корисними для розвитку теорії міжкультурної комунікації, оскільки дозволяють передбачити проблеми у спілкуванні людей різних етнічних груп і запобігти непорозумінням у процесі спілкування. Цікавими у такому ракурсі є міжмовні та міжкультурні паралелі; аспекти взаємодії елементів різних мов (див., напр., роботу В.В. Ларченко). Окреслений підхід дозволяє також підвищити ефективність викладання іноземних мов шляхом залучення результатів зіставних досліджень.

Отже, сучасна українська зіставна лінгвістика, що ґрунтується на роботах видатних мовознавців Ю.О. Жлуктенка, Д.І. Квеселевича, М.П. Кочергана, І.В.Корунця, В.М. Манакіна, Ф.С. Бацевича, А.Е. Левицького та багатьох інших, доводить перспективність досліджень, які ставлять за мету порівняння певних аспектів структури і функціонування різних мов. Крім того, зіставна лексикологія сприяє розвитку нових напрямів наукових досліджень, напр., зіставне вивчення дискурсу, що є дуже перспективним вектором наукових пошуків.

1.12. МОДУЛІ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Підготувати реферат до теми «Теорія мовної спорідненості». Визначити предмет, об'єкт, завдання, мету досліджень у площині цієї теорії. Познайомити з результатами досліджень зарубіжних та вітчизняних мовознавців.

2. Оперуючи отриманими теоретичними знаннями, підготуватися матеріал щодо останніх досліджень у сучасній вітчизняній германістиці, аналізуючи важливість отриманих результатів багатоаспектних досліджень.

1.13. ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризувати основні парадигми досліджень сучасної зіставної лінгвістики.
2. Пояснити сутність методів порівняльно-історичного дослідження.
3. Визначити предмет та об'єкт порівняльно-історичного мовознавства.
4. Сформулювати та пояснити основні поняття контрастивної лінгвістики.
5. Назвати та охарактеризувати напрями дослідження конфронтативної лінгвістики.
6. Пояснити особливості діалектологічних досліджень мови.
7. Охарактеризувати географічний аспект лінгвістичного пошуку.
8. Розтлумачити поняття «мовна географія».
9. Визначити сутність зіставних досліджень мовознавства.
10. Ознайомитися з новітніми здобутками вітчизняних та зарубіжних лінгвістів у галузі зіставної лексикології тощо.

1.14. ТЕСТ

1. Основою лінгвістичних досліджень у межах порівняльно-історичної парадигми є:
А. порівняльне мовознавство
Б. типологія мов
В. теорія комунікації
2. Метод контрастивного (зіставного) аналізу залучається для:
А. аналізу семантики мовних одиниць
Б. виявлення спільного та відмінного у використанні мовних засобів різними мовами
В. виявлення функціонального аспекту одиниць дослідження
3. «Порівняльно-історичне мовознавство» виникло завдяки працям:
А. Дж.Л. Остіна, Дж.Л. Серля
Б. Р. Раска

В. В. фон Гумбольдта

4. Основними напрямками дослідження контрастивної лінгвістики НЕ є:

А. фреймова семантика

Б. зіставлення мов

В. концептуальна метафора та метонімія

5. Метод глотохронології існує завдяки працям:

А. Е. Рош

Б. М. Сводеша

В. Дж.Лакоффа

6. Основоположником системного вивчення мови у мовознавстві є:

а) О. Шахматов;

б) М. Трубецькой;

в) Ф. де Соссюр;

г) Л. Щерба.

7. Ареальна лінгвістика вивчає:

а) територіально споріднені мови;

б) генетично споріднені мови;

в) неспоріднені мови;

г) різноструктурні мови.

8. Окремі ознаки інших типів у мові певного типу – це:

а) тип у мові;

б) мовний тип;

в) фреквенталії;

г) універсалії.

9. Кому належить перша спроба типологічної (морфологічної) класифікації мов:

а) Б. Уорфу;

б) В. фон Гумбольдту;

в) братам Шлегелям;

г) Л. Вайсгерберу.

10. Метод, за допомогою якого здійснюється реконструкція прамовних станів,
– це:

- а) зіставний;
- б) зіставно-типологічний;
- в) відносної хронології;
- г) порівняльно-історичний.

11. Фонетична таблиця “Дзеркало рим” (960 р.) належить:

- а) мовознавству Давнього Сходу;
- б) китайському мовознавству;
- в) мовознавству Давньої Греції;
- г) індуському мовознавству.

12. Перша праця в історії компаративістики, де була розроблена методика реконструкції і встановлено поняття “прамова”, має назву:

- а) “Компендіум порівняльної граматики індоєвропейських мов”;
- б) “Німецька граMATика”;
- в) “Порівняльна граMATика індоєвропейських мов”;
- г) “Про порівняльне вивчення мов стосовно різних епох їхнього розвитку”.

13. Створене у V ст. до н. е. “Восьмикнижжя” Паніні належить:

- а) китайському мовознавству;
- б) індійському мовознавству;
- в) класичному мовознавству;
- г) арабському мовознавству.

14. Формалістичний напрям у мовознавстві, що виник на основі вчення Н. Хомського у 50–60-х рр. XX ст., називається:

- а) дескриптивною лінгвістикою;
- б) математичною лінгвістикою;
- в) генеративною лінгвістикою;
- г) психолінгвістикою.

15. До акцентних мов належать:

- а) монгольські й тюркські;

- б) слов'янські;
- в) германські;
- г) скандинавські.

16. На основі співвідношення голосних і приголосних звуків мови поділяють на:

- а) вокалічні та консонантні;
- б) акцентні й тональні;
- в) синхронічні та діахронічні;
- г) вільні та зв'язані.

17. Сукупність прийомів дослідження мови шляхом її системного зіставлення з іншою мовою з метою виявлення її специфіки на тлі спільних характеристик називається:

- а) порівняльно-історичним методом;
- б) структурним методом;
- в) зіставно-типологічним методом;
- г) описовим методом.

18. Представниками глоссематики як наряду структуралізму є:

- а) Н. Хомський;
- б) Л. Єльмслев;
- в) Л. Блумфільд;
- г) В. Матезіус.

19. Основною одиницею контрастивної лексикології є:

- а) грамема;
- б) лексема;
- в) морфема;
- г) фонема.

20. Як називаються універсалії, характерні майже для всіх мов світу:

- а) абсолютні;
- б) статистичні;
- в) морфологічні;

г) фреквенталії.

21. За характером сполучення морфем виучувана вами іноземна мова належить до:

- а) інкорпоруючих мов;
- б) аглютинативних мов;
- в) ізолюючих мов;
- г) флективних.

22. За характером генетичного споріднення мови об'єднуються у:

- а) мовні союзи;
- б) мовні сім'ї;
- г) мовні ареали.

23. Завданням лінгвістичної типології є:

- а) виявлення закономірностей і відмінностей у процесі зіставлення;
- б) виявлення закономірностей і відмінностей у процесі порівняння;
- в) виявлення закономірностей і відмінностей у процесі реконструкції.

24. Пріоритет у вивченні “живих” аніж “мертвих” мов надавали у своїх працях представники:

- а) психологічного напрямку;
- б) соціологічного напрямку;
- в) структуралізму;
- г) функціоналізму.

25. Контрастивна лінгвістика ставить за мету:

- а) виявити генетичну спільність (спорідненість) мов у їх розвитку;
- б) виявлення подібностей і відмінностей на всіх рівнях мовної структури двох чи кількох мов незалежно від їхньої спорідненості;
- в) охарактеризувати територіальний розподіл мовних особливостей;
- г) вивчити процеси паралельної зміни мов.

26. Розвиток зіставних досліджень сприяє розвитку методів:

- А. компонентного аналізу
- Б. концептуального аналізу

В. контрастивного дослідження

27. Зіставна лексикологія ґрунтується на:

А. принципі економії

Б. принципі рівноправності

В. принципі швидкого розповсюдження інформації

28. У площини зіставних досліджень в Україні працюють:

А. О.П. Воробйова

Б. А.Е. Левицький

В. М.П. Кочерган

Література до розділу 1

Базова

Абрамов, Б.А. Сопоставительная типология немецкого и русского языков. – М., 2001.

Абрамов, Б.А. Теоретическая грамматика немецкого языка. Сопоставительная типология немецкого и русского языков. – М.: Владос, 2001.

Аракин, В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. – Л.: Просвещение. Ленинградское отд-ние, 1979.

Бурлак С., Старостин С. Сравнительно-историческое языкознание. – М.: Академия, 2005. – 432 с.

Гак, В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. – М.: Просвещение, 1985.

Ермолаева, Л.С. Очерки по сопоставительной грамматике германских языков. – М.: Высшая школа, 1987.

Зеленецкий, А.Л., Монахов, П.Ф. Сравнительная типология немецкого и русского языков. – М.: Просвещение, 1983.

Кострова, О.А. Интерактивная типология: немецкий, английский, русский языки. Проблемы, задания, тесты. М.: Высшая школа, 2007.

Крушельницкая, К.Г. Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков. – М.: изд-во лит-ры на иностр. яз., 1961.

Макаев Э.А. Общая теория сравнительного языкознания. – М.: Изд-во «Наука», 1977. – 224 с.

Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 400 с.

Сусов И.П. История языкознания. – М.: Восток – Запад, 2006. – 295 с.

Федорцова, В.Н. Интернациональные модели в современном немецком словообразовании. – Самара: СГПИ, 1991.

Ярцева, В.Н. Контрастивна граматика. – М.: Наука, 1981. – 221 с.

Допоміжна

Адмони, В.Г. Структурный каркас элементарного предложения в современных германских языках // Структурно-типологическое описание современных германских языков. М., 1966.

Бенвенист Э. Классификация языков // Новое в зарубежной лингвистике, вып. 3, М.: Прогресс, 1963.

Бондаренко, М.В. Социолингвистические и системные лексические параметры становления языкового континуума в Северной Америке // Язык в мультикультурном мире: Тез. и мат-лы межд. конф. – Самара, 1999. – С. 14-16.

Давыдова, М.М. Социокультурные факторы формирования интонации австралийского варианта английского языка // Язык в мультикультурном мире: Тез. и мат-лы межд. конф. – Самара, 1999.

Звегинцев, В.А. Современное направление типологического изучения языков // Новое в зарубежной лингвистике, вып. 3, М.: Прогресс, 1963.

Красухин, К.Г. Три модели индоевропейского времени на материале лексики и грамматики // Логический анализ языка. Язык и время / Отв. Ред Н.Д. Арутюнова, Т.Е. Янко. – М.: Индрик, 1997. – С. 62-77.

Кубарев, Е.М. О сопоставительном методе в языкознании (На примере категории отрицания в русском и немецком языках) // Самарские филологи. Евгений Михайлович Кубарев: Сочинения. – Самара: изд-во СамГПУ, 2001, с. 10-26.

Кубрякова, Е.С. О путях изучения типологических особенностей языка в области словообразования // Структурно-типологическое описание современных германских языков. М.: Наука, 1966.

Кубрякова, Е.С. Имя прилагательное // Историко-типологическая морфология германских языков: Фономорфология. Парадигматика. Морфология имени / Ред. М.М. Гухман. – М.: Наука 1977. – С. 286-352.

Макаев Э.А. Отбор констант для построения типологической грамматики германских языков. // Структурно-типологическое описание современных германских языков. М., 1966.

Мещанинов И.И. Различные виды классификации языкового материала // Вопросы языкознания, 1959, № 3.

Мещанинов И.И. Типологические сопоставления и типология систем // Филологические науки, 1958, №

Скаличка, В. К вопросу о типологии // Вопросы языкознания, 1966, № 4

Скаличка, В. О современном состоянии типологии // Новое в зарубежной лингвистике, вып. 3. – М.: Прогресс, 1963.

Топоров В.Н. Сравнительно-историческое языкознание // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 486-490.

Шамне, Н.Л. Сопоставительное освещение семантики немецких и русских глаголов движения в аспекте интерпретации категории пространства: Автореф. дис....докт.филол.наук. – Казань, 2000.

Ярцева, В.Н. Сопоставительно-типологическое исследование области синтаксиса // Исследования по языку и литературе. Л.: Наука. Ленингр.отд-ние, 1973

Ярцева, В.Н. Принципы типологического исследования родственных и не родственных языков // Проблемы языкознания, М., 1967.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНИХ ЯВИЩ У ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ

Метою даного курсу є формування у слухачів певного рівня лінгвокультурологічної компетенції; розвиток їх здібностей та здатності інтерпретувати художній текст, аналізувати семантику останнього, вміння виділяти спільні й відмінні ознаки в концептуальній структурі мовних одиниць, окреслити конфігурацію й наповнення мовної картини світу іноземномовних творів.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**:

1. Дати слухачам необхідний мінімум теоретичних знань про лінгвокультурологію, про основні напрями досліджень у межах останньої, про сутність категоризації і концептуалізації як основних пізнавальних процесів, про структуру і типологію концептів, про різноманіття структурного зображення знань у мові, про механізми формування категорій та створити базу знань із курсу „Лінгвокультурологічні підходи до семантики мовних одиниць художнього тексту”, які можуть бути застосовані під час роботи над обраною темою наукового дослідження, написання статей, доповідей, рефератів, тез певної тематики, професійної комунікації, науково-практичних і т.ін.
2. Навчити слухачів аналізувати мовний матеріал художнього тексту з використанням семасіологічного (від слова до значення), ономасіологічного (від концепту до слова) і компонентного аналізу.
3. Сформувати у слухачів аналітично-наукове ставлення до художнього твору.
4. Розвивати вміння і навички всебічного аналізу художнього тексту в руслі лінгвокультурологічного підходу до семантики мовних одиниць.

2.1. Лінгвокультурологічний підхід до мови

Кінець XX ст. у лінгвістиці позначений особливою увагою до вивчення проблеми взаємозв'язку та взаємовпливу мови і культури. Культура як складна семіотична система, духовне буття суспільства, ментальна пам'ять народу, особлива форма спілкування, зрештою, сукупність духовних і матеріальних цінностей, створених людьми, існує у тісному взаємозв'язку із мовою, в якій вона "вербалізується", "схоплюється" та зберігається. Мова – дзеркало культури, у ній відбивається не тільки оточуючий людину світ, не тільки умови її життя, але й суспільна самосвідомість народу, його ментальність, національний характер, стиль життя, традиції, звичаї, мораль, система цінностей та стереотипів, тощо. Мовознавство пронизане культурно-історичним змістом, так як його предметом є мова, що є умовою, основою і водночас продуктом культури" [53, с. 26].

Між мовою та світом культури, який вона виражає, знаходиться мисляча людина, носій мови. Саме тому нова міждисциплінарна наука – лінгвокультурологія – виникає у площині антропологічної парадигми в лінгвістиці. У центрі її уваги знаходиться людина, яка розглядається як носій мови і культури, її фонові знання, норми поведінки, що роблять її представником даної культури, про світ та про суб'єкта, що пізнає його.

В. Маслова визначає суть науки та її завдання таким чином: "Лінгвокультурологія – це наука, що виникла на перетині лінгвістики та культурології, і яка досліджує вияви культури народу, відображені та закріплені у мові. Завдання лінгвокультурології – експлікувати культурну значимість мовної одиниці (тобто "культурні знання") на основі зіставлення прототипної ситуації фразеологізму чи іншої мовної одиниці, його символічного прочитання з тими "кодами" культури, які відомі чи можуть бути запропоновані носію мови лінгвістом" [53, с.8-11];

Лінгвокультурологія є науковою дисципліною синтезуючого типу що вивчає взаємозв'язок та взаємодію культури й мови у процесі її функціонування, досліджуючи вияви культури народу, що відбилися та зафіксувались у його

мові. Таким чином, об'єктом лінгвокультурології є взаємозв'язок та взаємодія культури і мови у процесі її функціонування. Предмет даної дисципліни – це все, що складає мовну картину світу", а точніше – вивчення культурної семантики мовних знаків, що формуються при взаємодії двох різних кодів, а саме мови і культури, з метою виявлення способів, якими мова втілює, зберігає та транслює культуру.

Термінна система лінгвокультурології знаходиться на стадії формування базових понять, про що яскраво свідчать спроби дослідників знайти якнайточніші найменування для центральних понять. В.В. Воробйов ввів термін лінгвокультурема, комплексну міжрівневу одиницю, що являє собою діалектичну єдність лінгвістичного та екстралінгвістичного змісту. В.І. Карасик, Г.Г.Слишкін ввели термін лінгвокультурний концепт, який складається з понятійного, образного та ціннісного компонентів. Отже, лінгвокультурний концепт – це “культурно забарвлений вербалізований смисл, представлений у плані вираження цілим рядом своїх мовних реалізацій, що утворюють відповідну лексико-семантичну парадигму” [9, С. 48]. Чи, іншими словами, лінгвокультурний концепт – це одиниця колективного знання/свідомості, що має мовне вираження і позначена *культурною специфікою*.

2.2. З історії виникнення лінгвокультурології

Лінгвокультурологія виникла в 90-ті роки ХХ ст. Спроби дати періодизацію її становлення на основі чітких і несуперечливих критеріїв чи увінчаються успіхом: по-перше, надто мало минуло часу, а по-друге, оцінки підсумків існування науки за певний період, за справедливим зауваженням Р. М. Фрумкин, не можуть бути об'єктивними, оскільки вони відображають суб'єктивну думку дослідника, зайнятого в певній науковій галузі.

Представляється раціональним виділити два періоди у розвитку лінгвокультурології: перший період - передумови розвитку науки - праці В. Гумбольдта, А. А. Потебні, Е. Сепіра та ін і другий період - оформлення

лінгвокультурології як самостійної галузі досліджень. Динаміка розвитку науки дозволяє прогнозувати ще один - третій період, на порозі якого ми зараз знаходимося, - поява фундаментальної міждисциплінарної науки - лінгвокультурології.

У лінгвокультурології до сьогоденішнього дня оформилося кілька напрямів.

1. Лінгвокультурологія окремої соціальної групи, етносу в якийсь яскравий в культурному відношенні період, тобто дослідження конкретної лінгвокультурної ситуації.

2. Діахронічна лінгвокультурологія, тобто вивчення змін лінгвокультурного стану етносу за певний період часу.

3. Порівняльна лінгвокультурологія, що досліджує лінгвокультурні прояви різних, але взаємопов'язаних етносів.

4. Зіставна лінгвокультурологія. Вона тільки починає розвиватися. На сьогоденішній день вона представлена лише кількома працями, найцікавішою з них є робота М.К. Голованівської «Французький менталітет з точки зору носія російської мови», в якій особливості французького менталітету вивчаються з позицій носія російської мови і культури. Матеріалом для аналізу послужили абстрактні іменники в російській і французькій мовах - доля, небезпека, удача, душа, розум, совість, думка, ідея та ін

5. Лінгвокультурна лексикографія, що займається складанням лінгвокраїнознавчих словників (див.: Amerikana. Англо-російський словник лингвострановедческий / Под ред. Н. В. Чернова. - Смоленськ, 1996; РумА.Р.У. Великобританія: Лингвострановедческий словарь. - М., 1999; Мальцева Д. Г. Німеччина: країна і мова: Лингвострановедческий словарь. - М., 1998; Муравлева Н. В. Австрія: Лингвострановедческий словарь. - М., 1997; Ніколау Н. Г. Греція: Лингвострановедческий словарь. - М., 1995; Країни Сполученого Королівства: Лингвострановедческий довідник / Упоряд. Г. Д. Томахін. - М., 1999; Томахін Т. Д. США: Лингвострановедческий словарь. - М., 1999;

Франція: Лингвострановедческий словарь / Под ред. Л. Г. Веденін. - М., 1997 і ін.)

Особливо активно розвивається останній напрямок. Коротко охарактеризуємо один з наведених лінгвокраїнознавчих словників, наприклад словник Д. Г. Мальцевої. У ньому міститься 25 великих тематичних розділів, розташованих у довільному порядку. Це мовні одиниці, що відображають географічні реалії Німеччини, її кліматичні особливості, рослинний і тваринний світ, історію країни, старі народні звичаї, повір'я, традиції, прикмети; старі легенди, символіку чисел, символіку кольору; весілля, похорон, свята; релігійні вірування, розвиток грошової системи, мір довжини, ваги, об'єму, площі, історію промислового розвитку, торгівлі, науки, техніки, медицини; виникнення поштового повідомлення; історію архітектури і містобудування. Серед тих, що знайшли відображення в словнику, можна назвати такі: мова, книгодрукування, лист, студенти та студентське життя, школа, національно-специфічні елементи одягу, традиційна кухня, ігри, народні танці, традиційні вітання та побажання, етикетні фрази, національні жести, особисті імена та прізвища, мовні одиниці літературного походження, афоризми, німецькі пісні, національний характер. На основі таких словників вивчення характеру взаємодії мови та культури стає досить продуктивним.

Наприкінці ХХ ст. в Москві склалися чотири лінгвокультурологічні школи.

1. Школа лінгвокультурології Ю.С. Степанова, яка за методологією близька концепції Е. Бенвеніста, метою її є опис констант культури в їх діяхронічному аспекті. Верифікація їх змісту проводиться за допомогою текстів різних епох, тобто як би з позиції зовнішнього спостерігача, а не активного носія мови.

2. Школа Н.Д. Арутюнової досліджує універсальні терміни культури, представлені в текстах різних часів і народів. Ці терміни культури також конструюються з позиції зовнішнього спостерігача, а не реального носія мови.

3. Школа В.М. Телія, відома як школа лінгвокультурологічного аналізу фразеологізмів, досліджує мовні сутності з позиції рефлексії носія живої мови, тобто це погляд на володіння культурною семантикою безпосередньо через суб'єкт мови і культури. Ця концепція близька позиції А. Вежбицької (*Lingua mentalis* - ментальної лінгвістики), тобто імітація мовленнєводіяльнісних ментальних станів мовця.

4. Школа лінгвокультурології, створена в Російському університеті дружби народів В.В. Воробйовим, В.М. Шаклеїним та ін., що розвивають концепцію Є.М. Верещагіна і В.Г. Костомарова.

Отже, лінгвокультурологія - гуманітарна дисципліна, що вивчає втілену в живій національній мові і в мовних процесах матеріальну і духовну культуру (Опаріна). Вона дозволяє встановити і пояснити, яким чином здійснюється одна з фундаментальних функцій мови - бути знаряддям створення, розвитку, збереження і трансляції культури. Її мета - вивчення способів, якими мова втілює у своїх одиницях, зберігає і транслює культуру.

2.3. Завдання і цілі лінгвокультурології

Предметом сучасної лінгвокультурології є вивчення культурної семантики мовних знаків, яка формується при взаємодії двох різних кодів - мови і культури, оскільки кожна мовна особистість одночасно є і культурною особистістю. Тому мовні знаки здатні виконувати функцію «мови» культури, що виражається у здатності мови відображати культурно-національну ментальність його носіїв. У цьому зв'язку можна говорити про «культурний бар'єр», який може виникнути навіть за умови дотримання всіх мовних норм. Як приклад можна привести описаний А. Вежбицькою випадок з англійським диригентом, коли його запросили керувати німецьким оркестром. Робота не рухалася. Диригент вирішив, що це через те, що він говорить англійською і музиканти не сприймають його як «свого». Він став займатися німецькою мовою, і перше, що запитав у вчителя, як йому сказати німецькою таку фразу: «Послухайте, мені здається, було б краще, якби ми грали так». Учителю

задумався, потім сказав: «Звичайно, можна побудувати фразу і так, але краще сказати:" Треба грати так ". Звідси висновок: культурний бар'єр пов'язаний з відмінностями в нормах мовної поведінки і з різними значеннями, які вкладають учасники спілкування в, здавалося б, одні й ті ж слова, з неадекватними фоновими знаннями і т.д.

Ми завжди розрізняли ті ситуації, коли можна залучати дані мови для того, щоб дізнатися щось про культуру, як і ті, коли ми звертаємося до культурних реалій, щоб зрозуміти факти мови. На межі століть змінилося місце і значення культурологічної аргументації в сучасній науці про мову - насамперед у когнітивної семантиці. Аналіз мовних одиниць у контексті культури привів до постановки ряду нових для лінгвістики проблем. Лінгвокультурологія як самостійна галузь знань повинна вирішувати свої специфічні завдання і при цьому відповісти насамперед на ряд питань, які в найбільш загальному вигляді можна сформулювати так:

- 1) як культура бере участь в утворенні мовних концептів;
- 2) до якої частини значення мовного знака прикріплюються «культурні смисли»;
- 3) усвідомлюються ці смисли тими, хто говорить і хто слухає та як вони впливають на мовні стратегії;
- 4) чи існує в реальності культурно-мовна компетенція носія мови, на підставі якої втілюються в текстах і розпізнаються носіями мови культурні смисли. Як робоче визначення культурно-мовної компетенції приймаємо таке: це природне володіння мовною особистістю процесами мовоутворення і мовленнєвого сприйняття, володіння установками культури; для доказу цього потрібні нові технології лінгвокультурологічного аналізу мовних одиниць;
- 5) які концептосфери (сукупність основних концептів даної культури), а також дискурси культури, орієнтовані на репрезентацію носіями однієї культури, безлічі культур (універсалиї); культурна семантика даних мовних знаків, яка формується на основі взаємодії двох різних предметних областей - мови і культури ;

б) як систематизувати основні поняття даної науки, тобто створити понятійний апарат, який не тільки дозволив би аналізувати проблему взаємодії мови і культури в динаміці, але забезпечив би взаєморозуміння в межах даної наукової парадигми - антропологічної, або антропоцентричною.

Наведений перелік завдань не можна вважати остаточним, бо просування в їх вирішенні породить наступний цикл завдань і т.д.

Це так звані високі, або загальноепістеміологічні, завдання, які Р. М. Фрумкіна вважає загальними для всіх наук, але є ще приватні завдання, пов'язані з проблемою перекладу, навчання мови, складання словників, де була б врахована культурна інформація, і т.д. Здається, що вони можуть бути вирішені тільки після рішення «високих» завдань або хоча б при деякому випередженні рішення епістемологічних завдань.

При вирішенні цих завдань потрібно враховувати одну надзвичайно важливу особливість, що створює додаткові труднощі у вивченні даної проблеми: культурна інформація мовних знаків має переважно імпліцитний характер, вона ніби ховається за мовними значеннями.

Наприклад, російський фразеологізм виносить сор из избы має таке значення, зафіксоване у словнику: «Розголошувати відомості про якісь неприємності, що стосуються вузького кола осіб» (Словник образних висловів російської мови. - М., 1995. - С. 211), а культурна інформація тут глибоко прихована - це слов'янський архетип: виносити сміття з хати не можна, бо тим самим ми послаблюємо «свій» простір, робимо його вразливим і можемо заподіяти шкоду членам своєї родини, а людині негідно займатися ослабленням ближніх. Тому маркером культурної інформації при фразеологізмі стає примітка «несхалення», наявна в більшості сучасних фразеологічних словників.

Інший приклад: ідіома ні кола, ні двора означає: немає ні свого двору, ні господарства, а культурним знаком вона стає, висловлюючи таку культурну установку: негідно людині не мати свого будинку і майна.

В.М. Телія пропонує свій спосіб інтерпретації національно-культурних смислів мовних одиниць - з позиції внутрішнього спостерігача, «зсередини» мови. Наприклад, при інтерпретації коллокацій хвора совість в лінгвокультурному аспекті важлива не тільки ціннісна модальність (немовби совість страждає від хвороби), але і те, що це зумовлює психологічний дискомфорт, тому що моральна вада викликає несхвалення, осуд у суспільстві, і про це говорять з застосуванням неформальних мовних засобів при певному розкладі соціально-культурних статусів і ролей співрозмовників.

У рамках нашої концепції крім запропонованого В.М. Телія способу інтерпретації необхідним слід визнати і аналіз мовних фактів з позиції зовнішнього спостерігача.

Сьогодні вже не можна працювати в лінгвістиці, роблячи вигляд, ніби лінгвокультурології не існує. Її ігнорування порушує етос наукового співтовариства, де однією з базових є вимога наступності (навіть якщо вона має вигляд аргументованого заперечення). Не можна не помітити, що є багато речей у житті і поведінці нації, які пояснюються культурними факторами. Наприклад, обов'язкова наявність в українця ініціалів батька - це особлива шана і повага, які йому надають одноплемінники. Українці говорять: по імені називають, по батькові - величають.

2.4. Методологія і методи лінгвокультурології

Філософія визначає методологію як систему принципів і способів організації теоретичної та практичної діяльності, а також вчення про цю систему (Філософський енциклопедичний словник. - М., 1983. - С. 365). Це сукупність найбільш істотних елементів теорії, конструктивних для розвитку самої науки; методологія на відміну від теорії не приносить нового знання, на відміну від концепції не є підставою для практики, але розвиває в науці такі елементи, без яких неможливий розвиток самої науки. Методологія - це концепція розвитку науки, а концепція - це методологія переходу від теорії до практики.

З методологією найтіснішим чином пов'язаний метод, який являє собою певний підхід до досліджуваного явища, визначений комплекс прийомів, застосування яких дає можливість вивчити дане явище. Тому метод завжди є системою. Його специфіка визначається об'єктом дослідження та метою дослідження. Кожен метод прямо або побічно залежить від загально-філософських теорій.

Методологія всякої науки (в тому числі і лінгвокультурології) включає в себе три рівні: філософську, загальнонаукову і приватну методологію (вчення про методи наукового дослідження).

Філософська методологія - найвищий рівень, для нього важливі закони, принципи і категорії діалектики, сформульовані ще Гераклітом, Платоном, Кантом, Фіхте, Шеллінгом та ін. Це закон єдності і боротьби протилежностей, закон переходу кількості в якість, закон заперечення заперечення; категорії загального, приватного та окремого, необхідності і випадковості і т.д.

Загальнонаукова методологія - узагальнення методів і принципів вивчення явищ різними науками, це спостереження, експеримент, моделювання, інтерпретація. Загальнонаукова методологія змінюється разом з прогресом науки, результатом якого стає виникнення нових методів і значна модифікація старих.

Приватна методологія - це методи конкретної науки, в даному випадку - лінгвокультурології.

Однак метод по відношенню до теорії - явище вторинне. В. А. Звегинцев справедливо підкреслює, що сам по собі метод може бути лише засобом пізнання об'єкта, причому саме в тій мірі, в якій він обумовлюється теорією, поставлений їй на службу і «видає» факти для перевірки і коригування висунутих гіпотез. Тому специфіка методу визначається теоретичними поглядами на об'єкт дослідження і його метою.

Методи лінгвокультурології - це сукупність аналітичних прийомів, операцій і процедур, що використовуються при аналізі взаємозв'язку мови та культури. Оскільки лінгвокультурологія - інтегративна сфера знань, що вбирає

в себе результати дослідження в культурології і мовознавстві, етнолінгвістики та культурної антропології, тут застосовується комплекс пізнавальних методів і установок, що групуються навколо смислового центру «мова і культура». У процесі лінгвокультурологічного аналізу методи культурології та лінгвістики використовуються вибірково.

Будь-який конкретний метод наукового дослідження має свої рамки застосування, тобто аксіомою сучасної науки є теза про обмеженість будь-якого методу. Взаємодіючі мова та культура настільки багатоаспектний, що пізнати їх природу, функції, генезис за допомогою одного методу неможливо. Цим і пояснюється наявність цілої низки методів, що знаходяться між собою у відносинах додатковості.

У лінгвокультурології можна використовувати лінгвістичні, а також культурологічні і соціологічні методи - методику контент-аналізу, фреймовий аналіз, наративний аналіз, методи польової етнографії (опис, класифікація, метод пережитків та ін.), відкриті інтерв'ю, що застосовуються в психології та соціології, метод лінгвістичної реконструкції культури, який використовується в школі М.І. Толстого; можна досліджувати матеріал як традиційними методами етнографії, так і прийомами експериментально-когнітивної лінгвістики, де найважливішим джерелом матеріалу виступають носії мови (інформанти). Дані методи вступають у відношення взаємодоповнення, особливої пов'язаності з різними пізнавальними принципами, прийомами аналізу, що дозволяє лінгвокультурології досліджувати свій складний об'єкт - взаємодію мови і культури.

Апарат аналізу метафори, запропонований Дж.Лакоффом, має велику пояснювальну силу і дозволяє отримати результати, важливі для вирішення проблеми мови і культури. Так, когнітивна теорія метафори дозволяє пояснити, чому одні іншомовні ідіоми легко розуміються і можуть навіть запозичуватися, а інші - ні. Цей метод дозволяє встановлювати когнітивно обумовлені розбіжності між порівнюваними мовами.

2.5. Об'єкт і предмет дослідження в лінгвокультурології

Ми розрізняємо об'єкт і предмет дослідження. Під об'єктом дослідження розуміють певну сукупність взаємопов'язаних процесів, явищ. Предмет дослідження - це певна частина об'єкта, що має специфічні характеристики, процеси та параметри. Наприклад, загальним об'єктом для всіх гуманітарних наук є людина, предмет дослідження у кожної з цих наук свій - певний аспект людини і його діяльності.

Об'єктом лінгвокультурології є дослідження взаємодії мови, яка є транслятором культурної інформації, культури з її установками і преференціями і людини, яка створює цю культуру, користуючись мовою. Об'єкт розміщується на «стику» кількох фундаментальних наук - лінгвістики і культурології, етнографії та психолінгвістики.

Предметом дослідження цієї науки є одиниці мови, які придбали символічне, еталонне, образно-метафоричне значення в культурі і які узагальнюють результати власне людської свідомості - архетипові і прототипні, зафіксовані у міфах, легендах, ритуалах, обрядах, фольклорних та релігійних дискурсах, поетичних і прозових художніх текстах, фразеологізмах і метафорах, символах і пареміях (прислів'ях і приказках) і т.д.

При цьому одна лінгвокультурологічна одиниця може одночасно належати кільком семіотичним системам: стереотип ритуалу може увійти в приказку, а потім перетворитися на фразеологізм, наприклад, був час, коли клятву їли, тобто їли землю, зображуючи споріднення з нею, як би жертвуючи собою при цьому; даний звичай закріпився у мові у фразеологічної одиниці (ФО) їсти землю (пор. сучасне вживання в злочинському жаргоні); пісня «Лазар бідний», яку співали жебраки і скривджені, посилена семантикою самого імені Лазар - «бог допоміг», підкріплена біблійною легендою про Лазаря, який отримав нагороду за свої муки на тому світі (Євангеліє від Луки), трансформувалася у фразеологізм співати лазаря в значенні «намагатися розжалобити, викликати співчуття».

Іноді одна й та сама лінгвокультурологічна одиниця втілюється і в міфах, і в приказках і у фразеологізмах: вовк містить у собі уявлення давніх слов'ян про грабіжника, вбивцю, різанині, тобто міфологему «вовк-розбійник», яка накладає відбиток на метафору вовк зарівав. Незмінність розбійницьких звичок вовка знайшла відображення у приказці «Вовк щороку линяє, але звички не міняє», а потім закріпилася у ФО вовча хватка та ін.

На тлі об'єкта дослідження можна виділити кілька його предметів, кожен з яких також складається з окремих лінгвокультурологічних одиниць. Ми виділили багато таких предметів, але їх кількість може бути ще збільшено. Перш за все це такі: 1) предмет лінгвокраїнознавства - безеквівалентна лексика і лакуни, а оскільки лінгвокраїнознавство є складовою частиною лінгвокультурології, то вони стають і її предметом, 2) міфологізовані мовні одиниці: архетипи і міфологеми, обряди і повір'я, ритуали та звичаї, закріплені в мові; 3) пареміологічний фонд мови, 4) фразеологічний фонд мови; 5) еталони, стереотипи, символи, 6) метафори і образи мови; 7) стилістичний устрій мов; 7) мовленнєва поведінка; 9) область мовного етикету. Зазначені сутності не представляються нам гомогенною системою, скоріше це гетерогенна сукупність, але саме вони є найбільшими «культурними носіями», а тому підлягають дослідженню в першу чергу.

Розглянемо докладніше кожен з названих предметів.

1. Предметом дослідження в лінгвокультурології повинні стати слова і вирази, що є предметом опису в лінгвокраїнознавстві (див. лінгвокраїнознавчу теорію Е. М. Верещагіна і В. Г. Костомарова). Це слова і вирази типу байдики (бити байдики), борщ, каша, лазня (задати лазні), пропав як швед під Полтавою і т.д.

У сферу країнознавчих маркованих джерел потрапляють цитати з української класики (крилаті слова) - людина у футлярі, хлестаковщина, батьки і діти, а також гасла і політичні дискурси - локомотив історії, трудова вахта, путівка в життя, боротьба за врожай, передавати естафету і т. п. Це власне національні висловлювання, проте наявність у фразеологізмах або

метафорах національної реалії не завжди свідчить про наявність культурної конотації, здатної впливати на ментальність народу (В. Н. Телія).

Безеквівалентні мовні одиниці (за Є.М. Верещагіним і В.Г. Костомаровим, 1980) - позначення специфічних для даної культури явищ (гармошка, бити чолом тощо), які є продуктом кумулятивної (накопичувальної, яка закріплює досвід носіїв мови) функції мови і можуть розглядатися як вмістилища фонових знань, тобто знань, наявних у свідомості мовців. Відмінності між мовами зумовлені відмінностями культур і найлегше вони демонструються на матеріалі лексичних одиниць і фразеологізмів, оскільки номінативні засоби мови найбільш прямо пов'язані з позамовною дійсністю.

Національно-культурна своєрідність номінативних одиниць може виявлятися не тільки в наявності безеквівалентних одиниць, а й у відсутності в даній мові слів і значень, виражених в інших мовах, тобто лакунах - білих плямах на семантичній карті мови (Ю.А. Сорокін, І.Ю. Марковіна). Часто наявність лакуни в одній з мов пояснюється не відсутністю відповідного денотата, а тим, що для культури немов би не важливе таке розходження.

Крім цих одиниць мови, в яких сама реалія національна, і тому слово, її називає, містить національно-культурний компонент, ми відносимо до предмета лінгвокультурології максимально широке коло мовних явищ. Національно-культурне «привласнення» світу відбувається під впливом рідної мови, так як ми можемо подумати про світ тільки в одиницях своєї мови, користуючись його концептуальної мережею, тобто залишаючись у колі, описаним навколо нас мовою (В. Гумбольдт). Тому різні нації, користуючись різними інструментами концептоутворення, формують різні картини світу, що є по суті підставою національних культур (Л. Вейсгербер).

Необхідно підкреслити при цьому, що не всі міжмовні відмінності досліджуються лінгвокультурологією, бо вони не є культурно-значимими, тобто не всі відмінності у мовах мають культурно обумовлені причини і наслідки. Ця думка базується на роботах А. Вежбицької.

Таким чином, потрібно розрізняти випадки, коли мовні одиниці самі відіграють роль культурних стереотипів, і випадки, коли вони називають предмети культури. Вони, будучи принципово різними сторонами відображеної в мові культури, є предметами лінгвокультурології, хоча наші інтереси пов'язані з першими випадками, а другі вже вивчаються лінгвокраїнознавство.

2. Предметом лінгвокультурології є міфологізовані мовні одиниці: архетипи і міфологеми, обряди і повір'я, ритуали та звичаї, закріплені в мові.

У кожному конкретному фразеологізмі відбивається не цілісний міф, а міфологема. Міфологема - це важливий для міфу персонаж або ситуація, «головний герой» міфу, який може переходити з міфу в міф. В основі міфу, як правило, лежить архетип. Архетип - це стійкий образ, що виникає в свідомості і має поширення в культурі (С. Сендерович). Поняття архетипу було введене К.Г. Юнгом в 1919 р. у статті «Інстинкт і несвідоме». К.Г. Юнг вважав, що всі люди володіють природженою здібністю підсвідомо утворювати деякі загальні символи - архетипи, які проявляються у снах, міфах, казках, легендах. В архетипах, за К. Юнгом, виражається «колективне несвідоме», тобто та частина несвідомого, яка не є результатом особистого досвіду, а успадкована людиною від предків. Архетип - це «психічний орган», що виростає в душі людини «як квітка». Сучасна наука підтвердила, що архетип - це глибокий рівень несвідомого.

У рамках генетичної теорії К. Юнг встановлює тісний зв'язок архетипу з міфологією: міфологія - сховище архетипів. Таким чином, первісний образ, названий одного разу архетипом, завжди колективу, тобто він є загальним для окремих народів та епох. Цілком ймовірно, найбільш важливі міфологічні мотиви спільні для всіх часів і народів. Людина перебуває під владою архетипів до такого ступеня, який він собі й уявити не може, тобто сучасна людина навіть не розуміє, наскільки він знаходиться у владі ірраціонального. Наприклад, в основі фразеологізмів з компонентом хліб - їсти чужий хліб, жити на хлібах у кого-небудь, заробляти на хліб, хлібом не годуй - лежить

архетип хліба як символу життя, благополуччя, матеріального достатку. Хліб обов'язково повинен бути «своїм», тобто заробленим власною працею (згадайте слова з Біблії, звернені до перших людям Адаму і Єві: «Хліб будете добувати в поті чола свого»). Якщо ж їсти чужий хліб, то така поведінка засуджується суспільством. Основою для засудження є біблійна установка на те, що хліб повинен здобуватися працею, а також уявлення про хліб (архетип) як про ритуальний предмет, здатний вплинути на різні сторони життя людини, - з хлібом пов'язані весняні обряди, ворожіння, ворожба, змови. Хліб - символ сонячного Бога, він не просто дар Божий, а сам є божественною істотою. Таким чином, поняття архетипу - найважливіше в феноменології культури.

У давнину вважалося, що якщо людина їсть «твій» хліб, він може нашкодити тобі. Є й прямо протилежна точка зору: «мандрівник, що скуштував нашого хліба-солі, вже не може мати до нас неприязного почуття, стає немов би спорідненою з нами людиною». Про святість хліба є безліч свідчень у слов'ян. Так, за словацьким звичаєм в пелюшки новонародженому кладуть шматок хліба, щоб його ніхто не зурочив. Чехи та українці вважають, що хліб здатний захистити від нечистої сили. Звідси й приказка, поширена у росіян: «Хлеб-соль не пропустит зла», а одна з функцій хліба-солі, що залишається протягом 40 днів після смерті людини, - бути оберегом. Ці архетипічні уявлення про хліб досі живуть у слов'ян. Наприклад, в Україні на те місце, де хочуть побудувати будинок, сиплють по всіх чотирьох кутах зерно. Якщо місце гарне, то зерно протягом трьох днів буде лежати на місці. У Росії під хату, яка будується закладають хліб. У Білорусії широко поширене вживання короваю - обрядового хліба як жертви сонцю.

Обряд. А.Н. Веселовський у своїй «Історичної поетики» зазначав провідну роль обряду в розвитку культури, а між ритуалом і міфом не бачив ніякого зв'язку. У сучасній науці найбільшого поширення набула точка зору, що приймає семантична єдність міфу і ритуалу як теоретичної та практичної сторін одного і того самого явища.

Будь-яка дія може стати обрядом, якщо воно втрачає доцільність і стає семіотичним знаком. Обряд тісно пов'язаний з міфами і ритуалами. Деякі вчені виводять походження міфу з обряду і ритуалу (К.Леві-Строс, Е.М.Мелетінський). Обряд на відміну від ритуалу має більш складну структуру, включає кілька етапів і триваліший в часі. Він супроводжується спеціальними піснями, драматичними діями, хороводами, ряженням, ворожінням і т.п. Міф може обґрунтовувати походження обряду.

По суті кожен обряд символізує і відтворює творіння. Обряди підтверджують основні принципи світового порядку в руслі конкретної традиції. Обряд і є освяченою багатовіковою традицією умовно-символічною дією, він складається на основі звичаю і наочно виражає стійкі відношення людей до природи і міжособистісні стосунки; обряд здавна допомагав людям спілкуватися, узагальнювати і передавати соціальний досвід, гармонізував людські переживання, і взагалі створював умови для того, щоб людина усвідомила себе членом спільноти. Прикладами обрядів можуть служити пологові обряди, хрестини, сватання, весілля, похорон, поминки та ін. Наприклад, білоруська ФО пасадзиць на Пасад означає «готувати місце і садити наречену і нареченого на весіллі в почесному кутку» і «віддавати заміж». Таким чином, даний фразеологізм закріпив у своїй семантиці обряд садити молоду на почесне місце під час весілля, її садили на діжу, яка накривалася кожухом (А. Сержпутоускій).

Ритуал - система дій, які відбуваються за суворо встановленим порядком, традиційним способом і в певний час. Це форма «перетвореної свідомості» (термін В. Зомбарта), він є головним механізмом колективної пам'яті, який багато в чому визначає життя людини і тепер.

Ритуал з'являється у тварин, об'єднаних у великі спільноти; як стверджує К. Лоренц, всі людські ритуали виникли у людини природним шляхом, тобто за своїм походженням людський ритуал і ритуал тварин єдині. У ритуалі К. Лоренц виділяє три функції: 1) зняття агресії, 2) позначення кола «своїх», 3)

відторгнення «чужих». Ритуал настільки важливий для людини, що існує гіпотеза, ніби мова виникла в руслі ритуалу.

За В. Тернером, ритуал - важливий засіб підтримки загальних норм і цінностей народу, оскільки складна система ритуалу пов'язана з символом, наслідуванням і сприйняттям, тобто спирається на домінуючі сторони людської психіки. Таким чином, дія стає ритуалом, коли вона втрачає доцільність і стає семіотичним знаком.

В. Тернер писав: «... ритуал і символіка - не просто епіфеномени або маскування більш глибоких соціальних чи психологічних процесів, ... вони володіють онтологічною цінністю, що має певне відношення до стану людини ... Розшифровка ритуальних форм і розкриття походження символічних дій, можливо, більш корисні для нашого культурного зростання, ніж ми до цих пір припускали». Ритуали на зорі історії людства були невербальними текстами культури людей, а саме знання ритуалів було символом, що визначає рівень оволодіння культурою і соціальну значимість особистості. Наслідуваність ритуальної поведінки вимагала від кожного індивіда слідувати зразкам і виключала творчий підхід. Індивідуальна самосвідомість у цих умовах розвивалася слабо і майже повністю зливалася з колективною.

Ритуал можна зводитися до театралізованої дії, що ілюструє міф, бо міф проникав в усі форми життєдіяльності людей. Усна трансляція міфу, як і ритуальні дії, забезпечувала єдність поглядів на світ всіх членів спільноти, об'єднувала «своїх» і відділяла їх від «чужих». Можна припустити, що семантика знаків людської мови, які виникли на підґрунті ритуалу, повинна відображати передусім структуру прототипових ситуацій.

Ритуал магічно пов'язував людей з живими силами природи, з персоніфікованими міфічними істотами, богами; стародавні ритуали - це свого роду обряд оберега від шкоди. Наприклад, пристріт - специфічний вид шкоди, завданої візуальним шляхом. Звідси берегтися від пристріту - не попадатися на очі, не дивитися в очі. Лихе око входить до архетипових моделей світу. Око

- вікно в інший світ. Через вікно інший світ вривається в будинок у казках, як, наприклад, вампіри і вурдалаки проникають в будинок крізь вікна.

Береже людину і сміх, точніше, ритуальний сміх.

Вже на самих ранніх стадіях розвитку культури поряд із серйозними культами існували і сміхові: сміх, що супроводжує ці культи, називався ритуальним сміхом. Таким чином давня і середньовічна людина звільнялася від релігійного догматизму, від містики і благоговіння, молитовного стану. Так створювався другий, немов би паралельний, світ, в якому жила людина. Це було для неї необхідним, тому що офіційне свято не цілком відповідало людській природі, оскільки був абсолютно серйозним.

Сміх за своєю семантикою амбівалентний. В язичницькому суспільстві він мав сакральну символіку, своєрідний магічний жест. У християнській культурі сміються смерть, диявол та інша нечисть, звідси фразеологізм диявольський сміх. Вважається, що вже з самого народження біля людини знаходиться як ангел-охоронець, так і диявол-спокусник. І якщо ангел радіє, розчулюючись, добрим вчинкам людини, то диявол усміхається і регоче, коли бачить недобрі справи. Христос, його апостоли і святі ніколи не сміються, лише посміхаються, радіючи.

Заборона на сміх знаходить відображення в слов'янському фольклорі - в тих російських казках, де живий проникає в царство мертвих: казки про Бабу Ягу, де героя попереджають: «Прийдеш до хатки - не смійся!». Відсутність сміху - ознака перебування в царстві мертвих, бо мертві не сміються. Сміючись, мертвий видає себе за живого. Тому сміється, наприклад, русалка в однойменному вірші В.Я. Брюсова. За слов'янським повір'ям, регоче в лісі лісовик, заманюючи до себе людей.

У тісному зв'язку із забороною на сміх формується значення фразеологізму сардинічний сміх (сміх смерті). Внутрішній зміст цього фразеологізму - існував у стародавнього населення Сардинії звичай вбивати людей похилого віку і при цьому голосно сміятися.

Сміх не схвалюється давніми слов'янами, звідси вирази типу дурня на сміху впіймаєш. Смех без причини - признак дурачины тощо. Вираз гомеричний сміх, також має негативне забарвлення: це громовий сміх, подібний до того, яким сміялися на бенкетах олімпійські боги в «Іліаді» Гомера.

До фразеологізмів поведінки можна віднести ФО з компонентом «сміх»: і сміх і гріх, піднімати на сміх, які кодують у своїй семантиці заборону на сміх.

Але є й інша сторона у сміху. О.О. Потебня бачить зв'язок сміху зі світлом і життям. У міфах народів світу, в яких розповідається про проковтнутих рибами, сміх - повернення до життя. За українським повір'ям, ворон викрадає дітей на той світ, і якщо мати встигне розсмішити дитину, вона залишається з нею, а якщо не встигне, то дістається ворону. Сліди цього аспекту значення у сміху мають фразеологізми: сміх розбирає, смішинка в рот потрапила тощо.

Ця амбівалентна давня семантика сміху формує ставлення до нього в сучасній культурі східних слов'ян, де сміх не тільки вираз радості, але з ним пов'язані і такі слова як насміхатися, пересмішник (міфічна істота, джерело відлуння).

Заговор. Втрата, за Т.В. Ців'ян, - семантизується як наклеп, тобто шкода, завдана словом. Щоб позбутися її, потрібен заговор. Заговори і заклинання походять з глибокої давнини. Перші відомості про них у східних слов'ян зустрічаються в літописах X ст., в угодах XI ст. росіян з греками. Пізніше заговори включаються в давньоруські пам'ятки, а з XVI - XVII ст. про них є відомості в судових документах про чаклунство.

Точки зору на походження заговорів і заклинань різні. Ф.І. Буслаєв і А.Н. Афанасьєв, наприклад, наполягали на їх зв'язку з міфом (Буслаєв Ф.І. Історичні нариси російської народної словесності та мистецтва. - СПб., 1861. - Т. 1; Афанасьєв А.Н. Поетичні погляди слов'ян на природу. - М., 1866. - Т. 1). О.О. Потебня вбачав у заговорах склад давнього поетичного мислення. За його визначенням, вони - «словесне зображення побажання через порівняння»

(Потебня О.О. Про деякі символи в слов'янській народній поезії. - Харків, 1914. - С. 147). Існують різні думки про виникнення заговорів: на основі візантійських апокрифів (А.Н. Веселовський), на основі халдейських книг (В.Ф. Міллер), на основі чорнокнижжя.

3. Предмет дослідження в лінгвокультурології - пареміологічний фонд мови, оскільки більшість прислів'їв - це стереотипи народної свідомості, що дають достатньо широкий простір для вибору. Традиційно прислів'я та приказки вивчалися в фольклористиці як жанрові тексти. Їх вивчення в лінгвістиці тільки починається. З прагматичної точки зору мета прислів'їв розмита: те саме прислів'я може бути докором, розрадою, мораллю, порадою, загрозою тощо, наприклад: Старість не радість.

Не всі прислів'я, однак, є предметом дослідження лінгвокультурології. Наприклад, біблійне прислів'я Одна ластівка весни не робить, представлене у слов'ян, французів, італійців та інших народів, хоча і відображає досвід, який передається з покоління в покоління, але не властивий конкретній культурі, конкретному етносу, тому не може вважатися предметом лінгвокультурології. Тут повинні вивчатися тільки ті прислів'я та приказки, походження і функціонування яких нерозривно пов'язане з історією конкретного народу чи етносу, його культурою, побутом, мораллю тощо. Наприклад: На каждое чихание не наздравствуешься. В основі цього прислів'я лежить слов'янський звичай у відповідь на чхання бажати здоров'я.

4. Фразеологічний фонд мови - найцінніше джерело відомостей про культуру та менталітет народу, в них немов би законсервовані уявлення народу про міфи, звичаї, обряди, ритуали, звички, мораль, поведінку тощо. Невипадково Б.О. Ларін зазначив, що фразеологізми завжди відображають погляди народу, суспільний лад, ідеологію своєї епохи. Відображають, як світло ранку відображається у краплі води. (Див. про фразеологію спеціальний параграф.)

5. Еталони, стереотипи, символи. Тут ми торкнемося лише питання про еталони, стереотипи і символи. Прикладами еталона є вирази: здоровий як бик,

очі гарні, як у корови (еталон краси у киргизів); товстий, як бочка. Ці еталони відображають не тільки національне світосприйняття, а й національне світобачення, оскільки вони є результатом власне національно-типового порівняння явищ світу. Еталони - це те, в чому образно вимірюється світ. Найчастіше еталони існують в мові у вигляді стійких порівнянь (дурний як валянок, веселий як пташка, злий як вовк, собака), але в принципі еталоном може бути будь-яке уявлення про порівняння світу щодо людини - сыт по горло, закоханий по вуха та ін.

Аналізуючи семантику фразеологізму тремтіти над кожною копійкою, В.М. Телія справедливо зазначає, що тут фокусується не речовий образ копійки, а знання про те, що копійка - еталон мінімальної грошової одиниці. Завдяки такого роду сприйняттям образного підґрунтя фразеологізмів, до яких входять слова-еталони, фразеологізми долучаються до мови культури. Тут, говорячи словами О.О. Потебні, символ стає зразком (еталоном).

Таким чином, еталон - це сутність, що вимірює властивості і якості предметів, явищ, об'єктів. Еталон на соціально-психологічному рівні виступає як прояв нормативних уявлень про явища природи, суспільства, про людину, про її якості і властивості. Еталон містить в собі в прихованому вигляді розпорядження, він впливає на вибірковість та оцінку.

Стереотип, на відміну від еталону, - це тип, що існує в світі, він вимірює діяльність, поведінку тощо. Стереотипи поведінки як найважливіші серед стереотипів можуть переходити до ритуалів. Різниця між ними в тому, що при реалізації стереотипу людина може не усвідомлювати цілей, заради яких дія відбувається. Ритуал же завжди передбачає рефлексію щодо значення його виконання. Ритуал умовний. Він є способом вирішення соціальної драми.

6. Предметом лінгвокультурології є метафори і образи.

Образ - це найважливіша мовна сутність, в якій міститься основна інформація про зв'язок слова з культурою. Традиційно під образністю розуміється здатність мовних одиниць створювати наочно-чуттєві уявлення про предмети і явища дійсності.

Характеризуючи образність як категорію лінгвістичну, С.М. Мезенін відзначає, що будь-яка форма образності, як мовної, так і мовленнєвої, містить у своїй логічній структурі три компоненти: 1) референт, що корелює з гносеологічним поняттям предмета відображення, 2) агент, тобто предмет у відбитому вигляді, 3) підґрунтя, тобто загальні властивості предмета і його відображення, обов'язкова наявність яких випливає з принципу подібності. Мовним образним засобом, в якому три перерахованих компонента представлені експліцитно, є порівняння. Образність - це реальна властивість мовних одиниць, що виявляється в здатності викликати в нашій свідомості «картинки». Існують також образи, тобто узагальнені й абстраговані уявлення, які продовжують залишатися картинкою. Образ метафори, фразеологізму «зчитується» не за словниковим тлумаченням, не за розкодованим значенням, а за внутрішньою формою (ВФ). Внутрішня форма це, за словами І. Бродського, слід, залишений поглядом на речі.

Поняття ВФ було введене у вітчизняну лінгвістику О. О. Потебнею в 1892 р., потім воно отримало свій розвиток в кінці 20 - 30-х років у роботах Б.О. Ларіна і Г.О. Винокура, які займалися проблемами поетичної мови.

ВФ слова - це той буквальний зміст, який складається зі значень морфем, що утворюють слово (тобто зі значень його кореня, префікса і суфікса).

ВФ робить значення слова мотивованим, проте ця зумовленість не є повною, тому що ВФ, наприклад, слова «пролісок» («щось, що знаходилося під снігом») могло б підійти не тільки до квітки, а й до будь-якого іншого предмету, який пролежав під снігом протягом зими. О.О. Потебня назвав ВФ «найближчим етимологічним значенням». Найближче значення створюється живими словотворчими зв'язками похідного слова (наприклад, для слова «підвіконня» - це «щось, що знаходиться під вікном»). «Подальше етимологічне значення» - це найранніша з доступних для реконструкції мотивація кореня слова; як правило, для неспеціалістів воно закрите часом: вікно з око, тобто подальше значення «око в світ», в англійській, ісландській мовах - «око вітру».

Таким чином, ВФ - це усвідомлюваний мовцями спосіб вираження значення в слові, який у різних мовах представлений по-різному: російське слово «смородина» пов'язане з виразом «видавати сильний запах, смород», білоруська відповідність «паречі» мотивована позначенням місця зростання - по річці.

О.О. Потебня у ВФ слова бачив його образ. На його думку, слово створюється в результаті творчості людини, як і прислів'я, загадка, приказка. Тому ВФ він зіставляв з такими явищами, як пряме (буквальне) значення в метафорі. ВФ для культурологів, які вивчають становлення народного світогляду, становить винятковий інтерес.

Семантичний розвиток слова веде до того, що ВФ може тьмяніти, забуватися, або вступати в протиріччя з лексичним значенням слова. Так, чорнила існують не тільки чорні, а й червоні; білизна - не обов'язково біла. І все ж внутрішня форма живе в семантиці похідних слів. Це історична пам'ять мови, слід вчорашнього бачення предмета, яке відтіняє його сьогоденне розуміння (Н. Б. Мечковская). Співвідносячись з лексичним значенням, ВФ створює особливу стереоскопічність словесного представлення світу. Асоціації та смислові відтінки, конотації, створювані ВФ, володіють більшою культурно-національною своєрідністю, ніж денотат слова. Звідси і важлива роль ВФ в трансляції культури.

7. Предметом дослідження в лінгвокультурології служить також стилістичний устрій різних мов, увага до того, в яких формах існування представлено ту чи іншу мову. Так, є мови, де існує сильне діалектне розшарування, і мови, де відмінностей між діалектами майже немає; є мови, стилістична диференціація в яких лише розпочинається, і, навпаки, мови, де ця диференціація глибока і багатоаспектна.

Взаємини між літературною мовою і нелітературними формами її існування визначаються всім ходом розвитку культурної історії суспільства: історією його писемності, школи, літератури, світогляду, його культурно-ідеологічними симпатіями та ін. Вплив культури народу на характер

нормативно-стилістичного устрою носить досить опосередкований, хоча і глибокий характер, порівняно з впливом культури на словник, який є її дзеркалом.

8. Предметом спеціального дослідження в лінгвокультурології має стати мовна поведінка, а також будь-яка інша поведінка, закріплена в номінативних одиницях, в одиницях граматичних і стилістичних. А.А. Леонтьєв пише: «Національно-культурна специфіка мовного спілкування складається в нашому уявленні з системи факторів, що обумовлюють відмінності в організації, функції та способі опосередкування процесів спілкування, характерних для даної національно-культурної спільноти ... Ці чинники «додаються» до процесів на різних рівнях їх організації та самі мають різну природу, але в процесах вони взаємопов'язані ... перш за все з факторами власне мовними, психолінгвістичними та загальнопсихологічними. Серед цих факторів А.А. Леонтьєв виділяв наступні: 1) фактори, пов'язані з культурною традицією (дозволені й заборонені типи і різновиди спілкування, а також стереотипні ситуації спілкування); 2) фактори, пов'язані з соціальною ситуацією та соціальними функціями спілкування (функціональні підмови і етикетні форми спілкування); 3) фактори, пов'язані з етнопсихологією у вузькому сенсі, тобто з особливостями протікання і опосередкування психічних процесів і різних видів діяльності; 4) фактори, пов'язані зі специфікою денотації; 5) фактори, зумовлені специфікою мови даної спільноти (стереотипи, образи, порівняння тощо). У результаті досліджень було встановлено, що в кожній культурі поведінка людей регулюється уявленнями про те, як людині належить поводитися в типових ситуаціях згідно з соціальними ролями (начальник - підлеглий, чоловік - дружина, батько - син, пасажир - контролер тощо).

9. Важливим предметом дослідження в лінгвокультурології потрібно вважати область мовленнєвого етикету (Формановская), тобто «Культурне вдавання ввічливості», за О. Мандельштама.

Мовленнєвий етикет - це соціально визначені й культурно-специфічні правила мовної поведінки людей у ситуаціях спілкування згідно з їх соціальними та психологічними ролями, рольовими та особистісними стосунками в офіційній і неофіційній обстановці спілкування. Мовленнєвий етикет, за Е. Берном, це національно-культурний компонент спілкування. Етикетні відносини - це універсалії, але їх прояви національно-специфічні, тому вони повинні вивчатися лінгвокультурологією. Здавалося б, етикетна поведінка стандартна і стереотипна, є замкнутою системою, але порушення цієї поведінки може призвести до непередбачуваних наслідків для людини і людства, бо, за словами Н.І.Форманівського, комунікативна істинність вища за цінністю для культурної спільноти людей, ніж щирість (істина).

Таким чином, лінгвокультурологія досліджує і живі комунікативні процеси - зв'язок використовуваних в них мовних виразів з культурою і менталітетом народу, тобто його масовою свідомістю, традиціями, звичаями тощо.

Наведений нами список предметів дослідження в лінгвокультурології не уявляється нам остаточною і незмінною, тут вказані лише основні сфери, де активно взаємодіють мова та культура.

2.6. Напрями дослідження лінгвокультурологічного концепту

Лінгвокультурологія як кожна наукова дисципліна має свої методи дослідження. Оскільки ця лінгвістична дисципліна є суміжною за своєю суттю, в ній використовуються як лінгвістичні, так і культурологічні та соціологічні методи. Найбільш поширеними методами є фреймовий аналіз та деякі прийоми концептуального аналізу, які переважно використовуються комплексно ("візуальний" метод Р. Ленекера; опис за предикатними зв'язками та моделюванням "діагностичних контекстів"; аналіз значення за словниковими дефініціями; етимологічний аналіз; метод вивчення концепту через лексико-граматичне поле лексеми, що його репрезентує тощо) [53, с. 34; 49]. Особливою областю дослідження є лінгвокультурологічний аналіз текстів, які якраз і є

справжніми хранителями культури. Залучення людини до культури відбувається шляхом привласнення ним “чужих” текстів. Текст як нікчемно малий елемент світу, вбирає в себе світ, стає всім світом, заміщає собою світ [53, с. 35].

Російський мовознавець В.Т. Клоков запропонував 9 напрямів дослідження лінгвокультурного концепту з позиції семіотичного підходу.

Перший напрям вивчає мовну семантику, тобто значення лексичних знаків, граматичних категорій, лексичних і граматичних структур.

Другий напрям досліджує мовну номінацію, тобто можливість мови зафіксувати знання про світ за допомогою мовних знаків.

Третій напрям пов’язаний з вивченням того, як за допомогою мови, тобто семіотичного кода, зберігається та передається культурна інформація.

Четвертий напрям вивчає устрій та функціонування мовлення. Цей напрям вивчає культурну компетенцію мовця, його фонові знання, символічний фон одиниць мови.

Пятий напрям досліджує особливості фіксації в мовленні важливої інформації в межах тексту.

Шостий напрям вивчає шляхи передачі культурної інформації в суспільстві, тобто йдеться про мовленнєву комунікацію.

Сьомий напрям стосується змісту культурної інформації, у рамках якої історично формується особлива національна картина світу.

Восьмий напрям вивчає фіксацію в етномові культурної інформації, тобто йдеться про діалекти, говори, професійні жаргонізми тощо.

Дев’ятий напрям досліджує зберігання та передачу культурної інформації за допомогою ідіом.

Таким чином, лінгвокультурологічні праці сьогодення висвітлюють культурологічний аспект різних мовних одиниць та різних текстів.

2.7. Гендерна лінгвістика і лінгвокультурологія

Останнє десятиліття у мовознавчій науці визначається переходом від лінгвістики структурної до лінгвістики антропологічної, яка розглядає явища

мови у тісному зв'язку з людиною, її мисленням та духовно-практичною діяльністю. Антропоцентрична лінгвістична парадигма існує у ракурсі міждисциплінарної взаємодії з психологією, теорією комунікації, етнологією, культурологією, соціологією, когнітологією, семіотикою. І в цьому виявляється синергетичне бачення того, що відбулося і нині відбувається з мовою та інтерпретованим людиною світом.

Звернення до антропоцентричної парадигми лінгвістичних досліджень сприяло виокремленню феміністської лінгвістики як результату Нового жіночого руху в США і Німеччини в кінці 60-х на початку 70-х років. З кінця 60-х років XX ст. у роботах з соціології й філософії з'являється тенденція розмежування понять біологічна стать і соціальна стать, що сприяло, зокрема, зростання інтересу до гендеру у російській та вітчизняній лінгвістиці з 80-х років минулого століття. Так, при Московському лінгвістичному університеті була утворена Лабораторія гендерних досліджень, що активно проводить дослідження у цій царині, консолідує науковців Росії, СНГ, європейських країн, організовуючи, починаючи з 1999р., Міжнародні конференції "Гендер: мова, культура, комунікація". Стійкий інтерес до лінгвістично зорієнтованої гендерної проблематики спостерігається в Україні (див., напр., роботи Г.І. Емірсуїнової, О.Л. Бессонової тощо). Крім того, відділ соціолінгвістики Інституту української мови Національної Академії Наук України утворив Київський міський семінар з гендерної лінгвістики, до участі в якому запрошуються науковці, аспіранти, студенти, незалежні дослідники та представники з жіночих та молодіжних громадських організацій, що працюють у сфері дослідження гендерних аспектів мови й мовлення та зацікавлені в обміні інформацією, обговоренні досліджуваних проблем і широкому впровадженню гендерної методології в наукову практику.

Термін *гендер* визначається як соціальна стать на відміну від біологічної, і продукується вона у процесі соціальної, культурної і мовної практики. Категорія "гендер" була впроваджена феміністками з метою розрізнення понять "біологічна стать" та "соціокультурна стать". За словами А.В.

Кириліної, “гендерний фактор, який враховує природну стать людини і її соціальні «наслідки», є однією з істотних характеристик особистості і протягом усього життя впливає на її усвідомлення своєї ідентичності, а також на ідентифікацію суб’єкта-мовця іншими членами соціуму”. Не біологічна стать, а соціокультурні норми визначають психологічні якості, моделі поведінки, професійну діяльність чоловіка та жінки [30, с. 35].

Власне лінгвістичний інструментарій гендерний студій постає у двох іпостасях, які умовно, розуміючи хисткість меж, можна кваліфікувати таким чином: 1) мова – це інструмент пізнання гендеру як самостійної міждисциплінарної парадигми, як своєрідної інтриги пізнання, – лінгвістична гендерологія; 2) гендерно орієнтовані мовознавчі дослідження – це продукування додаткових знань про мову та комунікацію – гендерна лінгвістика.

Розглядаючи сучасний стан гендерних досліджень в мовознавстві на Заході, звичайно виокремлюють, за словами М.М. Дмитрієвої, три підходи [19]:

Перший підхід зводиться до трактовки виключно соціальної природи мови жінок і чоловіків і спрямований на виявлення тих мовних відмінностей, які можна пояснити особливостями перерозподілу соціальної влади у суспільстві. При цьому "чоловіча" чи "жіноча" мови визначаються як певна функціональна похідна від основної мови.

Другий – соціопсихолінгвістичний підхід – науково редукує "жіночу" та "чоловічу" мови до особливостей мовленнєвої поведінки статей. Статистичні показники чи визначення середніх параметрів поведінки статей складають каркас для побудови психолінгвістичних теорій типів мовленнєвої поведінки різних статей.

Представники третього напрямку в цілому роблять наголос на когнітивному аспекті розбіжностей у мовній поведінці статей. Для них є більш значущим не тільки визначення частотності відмінностей та оперування її показниками, але й створення цілісних лінгвістичних моделей мовних категорій.

У сучасній вітчизняній лінгвістиці, за словами А.В. Кириліної [30; 31], існує розгалужена система напрямів гендерних досліджень: власне гендерні дослідження, соціолінгвістика, феміністична лінгвістика, вивчення маскулінності, психолінгвістичні та крос-культурні дослідження.

Мовний сексизм – це дискримінація за статтю в мові. Цей термін частіше використовують стосовно жінок, проте мовний сексизм може бути спрямованим також на чоловіків. Однак жінки стають жертвами мовного сексизму набагато частіше за чоловіків. Сексизм може існувати в мові як на рівні слова, вислову, речення, так і на рівні всього дискурсу. Найпоширенішими прикладами мовного сексизму є гендерні стереотипи, асиметрії у використанні паралельних висловів стосовно чоловіків і жінок, а також “невидимість” жінок у мові. Численні дослідження на матеріалі різних мов, за словами які Е. Павелз, виявили наявність спільних рис зображення статей, серед яких є такі: [цит. за 13, с. 461]:

- Зображення чоловіка як норми, а жінки – як відхилення від неї, прикладом чого є використання так званих родових іменників, що начебто означають і чоловіка, й жінку водночас, проте форма яких збігається з формою граматичного чоловічого роду.

- Внаслідок цього жінка робиться “невидимою” в мові. У тих випадках, коли вона стає “видимою”, її видимість має асиметричний характер: жінку часто роблять “видимою” лише для того, щоб підкреслити її “відхилення” від норми, тобто чоловіка.

- Лексичні та граматичні форми жіночого роду залежать і часто утворюються від форм чоловічого роду.

- Мовне зображення жінок і чоловіків має стереотипний характер: жінок переважно зображують як сексуальних, а чоловіків – як раціональних істот.

Одним з найважливіших досягнень гендерних лінгвістів стало впровадження рекомендацій задля уникнення сексистської мови, обов’язкового документа для установ, навчальних закладів, видавництв багатьох країн світу. Деякими найпоширенішими рекомендаціями є такі [13, с. 468-469]:

- уникати відверто образливих для однієї зі статей висловів або таких, що несприятливо зображають представників однієї зі статей, висловів, що представляють представників однієї статі гіршими за іншу;

- уникати зображення статей у стереотипних ролях (наприклад, менеджер – чоловік, учитель – жінка);

- уникати родових займенників “він”, “його”, “йому” (наприклад, “коли студентові потрібно...” Це радять робити шляхом випускання займенника, перебудови речення або використання множини замість однини.

Слід зазначити, що на початку XIX ст. уживаним стало поняття “мовної толерантності”, намагання виважено підбирати способи мовного вираження під час спілкування. Мовна толерантність ґрунтується на етнонаціональній, гендерній, релігійній, конфесійній, віковій толерантності, і є відповіддю суспільства на такі виклики сьогодення, як: глобалізація світу, міграція населення, старіння населення, боротьба за рівні права тощо [74].

Отже, проблема співвідношення гендеру й мови є дуже складною. Мова не лише відбиває ставлення до жінок і чоловіків у суспільстві, а й здатна формувати наше уявлення про статі та наше ставлення до жінок. Гендерна лінгвістика повина сприяти розвитку гендерної чутливості, усвідомлення того, що в сучасному суспільстві проблеми дискримінації ще не розв’язані повністю, розуміння того, що вимоги, котрі соціум висуває до чоловіків і жінок, відрізняються, та що подібні накинуті обмеження не йдуть на користь ані жінкам, ані чоловікам, ані, власне, суспільству.

2.8. ПЕРЕЛІК ЗАВДАНЬ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Постійно вести «Термінологічний словник з лінгвокультурології», заносючи в нього основні терміни і поняття курсу, наприклад:

Етнос – ...

Культура – ...

Цивілізація –.

Архетип –.

Міфологема —.

Ритуал —.

Еталон —.

Стереотип —.

Символ — тощо.

2. На підставі текстів українських народних казок скласти таблицю про різницю уявлень про жіночу красу всередині однієї — української — культури.
3. Із «Словника синонімів української мови» виписати синоніми до слова «поганий» і визначити конотацію цих слів.
4. На матеріалі 3 — 4-х мов (користуючись рекомендованою літературою) показати національну специфіку та символіку позначень кольорів.
5. За роботою А. Фенько «Трактат про розум» викласти уявлення про понятті «розумний» в різних культурах, звернувши особливу увагу на відповідний матеріал українських народних казок.
6. Написати есе «Нові українські уявлення про інтелект».
7. Доведіть прикладами з життя, історії, художньої літератури, що культурний бар'єр небезпечніше мовного.
8. На матеріалі кількох прислів'їв і приказок української і досліджуваної вами іноземної мови спробуйте довести тезу про різницю і конфлікти культур.
9. Назвіть кілька фразеологізмів з компонентом «голова» і стільки ж з компонентом «ноги». Чим пояснюється різко протилежна оцінка (позитивна і негативна) цих ФО?
10. Які міфологеми лежать в основі фразеологізмів з компонентами «Душа» і «серце»? Наведіть приклади.
11. Назвіть кілька прізвиськ, які відомі вам (товаришів, однокурсників, політичних діячів). До якого типу культури відноситься саме це явище?
12. Наведіть 5 українських фразеологізмів та 5 фразеологізмів з досліджуваної вами іноземної мови, в яких була б відображена національна специфіка.

13. Знайдіть в поетичних текстах Т.Г. Шевченка (або іншого поета) 10 метафор, які описували б: а) світ; б) природу; в) почуття людини; г) її емоційний стан.

14. Які визначення символу вам відомі? Наведіть приклади символів-чисел і символів – позначень кольорів. Які з них є національними символами, а які – універсальними?

2.9. Поточний контроль знань.

Тестові завдання

1. До появи лінгвокультурології як науки призвела поява в мовознавстві ... парадигми ...

а) структурної	б) порівняльно-історичної
в) антропоцентричної	г) системно-структурної

2. Проблеми взаємовідносин мови, культури, етносу першими намагалися вирішити ...

а) В. Гумбольдт	б) брати Грімми
в) брати Шлегель	г) К. Дуден

3. Термін «лінгвокультурологія» виник в ...

а) XVIII столітті	б) XIX столітті
в) 70-ті роки XX століття	г) 90-ті роки XX століття

4. Термін «лінгвокультурологія» з'явився у зв'язку з роботами ...

- а) українського вченого О.О. Потебні
- б) австрійської школи «Слова і речі»
- в) фразеологічної школи, очолюваної В.М. Телія
- г) школи лінгвокультурології Ю.С. Степанова

5. Лінгвокультурологія не досліджує ...

- а) пареміологічний фонд мови
- б) фразеологічний фонд мови
- в) внутрішню форму слова
- г) еталони, стереотипи, символи

2.10. Питання до заліку

1. Які парадигми в лінгвістичній науці передували появі нової антропологічної парадигми?
2. Що об'єднує лінгвокультурологію та етнолінгвістику, лінгво-культурологію і соціолінгвістику, лінгвокультурологію та лінгвокраїнознавство? Що їх відрізняє?
3. Дайте робоче визначення культури. Які підходи в розумінні культури можна виділити на рубежі тисячоліть? Обґрунтуйте перспективність ціннісного підходу.
4. Культура і цивілізація. У чому їхня відмінність?
5. Які напрямки існують в сучасній лінгвокультурології?
6. Які школи лінгвокультурології ви знаєте?
7. Назвіть основні завдання, які стоять перед лінгвокультурологією.
8. Які методи дослідження використовуються в лінгвокультурології?
9. Що вивчає лінгвокультурологія? Як розрізняються об'єкт і предмет дослідження?
10. Перелічіть базові поняття лінгвокультурології. Назвіть найважливіші з них. Як ви поясните поняття «культурна універсалія», «культурний концепт»?
11. Дайте визначення культурної конотації. Кому воно належить. Що є джерелом культурної конотації?
12. Як пов'язані мова та культура на думку В. Гумбольдта?
13. Які основні положення гіпотези Сепіра-Уорфа?
14. Дайте визначення мовної картини світу. У чому відмінність концептуальної та мовної картин світу?
15. Яку роль відіграють стереотипи в культурі? Які їх функції?
16. Які компоненти можна виділити у змісті мовної особистості?
17. Яка історія дослідження гендерних відмінностей в мові?
18. Яка роль порівняння в мові та мисленні?
19. Яка роль лінгвістики у вивченні історії культури?
20. Наведіть приклади національно-культурної специфіки мовної поведінки.

Література до розділу 2

Основна література

- Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. — М.: Языки русской культуры, 1998. — 896 с.
- Бачинин В.А. Культурология: Энциклопедический словарь. СПб, Изд-во Михайлова В.А. 2005.
- Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. — М., 1997.
- Воркачев С. Г. Лингвокультурный концепт: типология и области бытования: монография. — Волгоград: ВолГУ, 2007. — 400 с.
- Воробьев В. Лингвокультурологическая парадигма личности. — М.: Рос. ун-т дружбы народов, 1996.
- Голубовская И.А. Этнические особенности языковых картин мира. — К., 2002.
- Горошко Е.И. Особенности мужского и женского вербального поведения (психолингвистический анализ): Дис. ... канд. филол. наук. — М., 1996. — 138 с.
- Горошко Е.И. Особенности мужского и женского стиля письма // Гендерный фактор в языке и коммуникации. — Иваново, 1999. — С.28-41.
- Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человечества. // Избранные труды по языкознанию. — М. 1984.
- Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. — М.: Гнозис, 2004. — 390 с.
- Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. — М.: Институт социологии РАН, 1999.
- Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрат Ю.Г, Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. — М., 1996.
- Маслова В.А. Лингвокультурология: Уч. пос. — М.: Академия, 2001.
- Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава, Довкілля. — К., 2006. — С.271.

Словарь гендерных терминов / Под ред. А.А.Денисовой / Региональная общественная организация "Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты". – М.: Информация XXI век, 2002. – 256 с.

Хроленко А.Т. Основы лингвокультурологии: Учеб. пособие / А.Т. Хроленко; Под ред. В.Д. Бондалетова. 2-е изд. М., 2005.

Додаткова література

Аверинцев С.С. Попытки объясниться: Беседы о культуре. М., 1988.

Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: Попытка системного описания // Вопросы языкознания. 1995. № 1.

Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. М., 1999.

Бубер М. Проблема человека. Киев, 1998.

Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М., 1996.

Вейсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа. М., 1993.

Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. М., 1980.

Воробьев В.В. Культурологическая парадигма русского языка. М., 1994.

Воробьев В.В. Лингвокультурология. М., 1997.

Гумбольдт В. фон Избранные труды по языкознанию. М., 1984.

Женщина, гендер, культура. М., 1999.

Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М., 1987.

Кириленко А.В. Гендер: лингвистические аспекты. М., 1999.

Кошарная С.А. Миф и язык: Опыт лингвокультурологической реконструкции русской мифологической картины мира. Белгород, 2002.

Культура, человек и картина мира. М., 1987.

Культура и история. Славянский мир. М., 1997.

Леонтьев А.Н. Человек и культура. М., 1961.

Лихачёв Д.С. Культура как целостная динамическая система // Вестник РАН. 1994. № 8.

Лихачёв Д.С. Концептосфера русского языка // Русская словесность.

Антология / Под ред. В.П.Нерознака. М., 1997.

- Лосев А.Ф. Диалектика мифа. Философия, мифология, культура. М., 1991.
- Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. М., 1996.
- Мечковская Н.Б. Язык и религия. М., 1998.
- Никитина С.Е. Устная народная культура и языковое сознание. М., 1993.
- Потебня А.А. Мысль и язык. Киев, 1993.
- Потебня А.А. Слово и миф. М., 1989.
- Потебня А.А. Символ и миф в народной культуре. М., 2000.
- Пропп В.Я. Русская сказка. М., 2000.
- Радбиль Т.Б. Современные проблемы филологии. Часть I: «Человек и его язык. Этнолингвистика. Лингвокультурология» (Основные термины и понятия): уч.-мет. пособие. Н. Новгород, 2006.
- Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира: Кол. мон. / Отв. ред. Б.А. Серебренников. М, 1988.
- Савицкий Б.М. Происхождение и развитие русских пословиц. М., 1992.
- Сакулин П.М. Филология и культурология. М., 1990.
- Соколов Э.В. Понятие, сущность и основные функции культуры. М., 1989.
- Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю. Национально-культурная специфика художественного текста. М., 1989.
- Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры // Фразеология в контексте культуры. М., 1993.
- Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М., 1996.
- Тер-Минасова С.Г. Война и мир языков и культур. М., 2007.
- Толстой Н.И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М., 1995.
- Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического. М., 1995.
- Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык. М., 1995.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВИ КОМУНІКАТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

Метою курсу є комплексна реалізація цілей навчання основ теорії мовної комунікації, що полягають у формуванні обумовленої цілями та потребами суспільства системи знань, умінь і навичок, професійних, світоглядних і громадянських якостей особи, які формуються у процесі навчання іноземній мові з урахуванням перспектив розвитку суспільства, науки та техніки.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**:

1. сформувати професійно-педагогічних навички та вміння, які необхідні магістрантам для їхньої майбутньої наукової роботи;
2. розширити кругозір магістрантів за рахунок вивчення новітніх здобутків вітчизняних та зарубіжних лінгвістів у галузі комунікативної лінгвістики;
3. удосконалити практичну та теоретичну підготовку магістрантів з німецької мови за рахунок надання необхідного мінімуму теоретичних знань про базові поняття мовленнєвої комунікації, зокрема про мовленнєву діяльність, форми комунікації, засоби комунікації тощо;
4. висвітлити взаємозв'язок та взаємозалежність понять “культура”, “мова” та “мовлення”;
5. визначити основні орієнтири дослідження мовних та мовленнєвих явищ у площині сучасної міжкультурної комунікації, що є результатом всебічної глобалізації суспільства.

3.1. Базові поняття комунікативної лінгвістики

Посилення обміну інформацією в суспільстві супроводжується зростанням інтересу до наукового аналізу процесів мовленнєвої діяльності і, особливо, до практичних рекомендацій, які випливають з цього аналізу і дозволяють забезпечити високу ефективність впливу повідомлення на

адресата, підготовки мовленнєвого твору адресантом тощо в процесі комунікації.

Термін „*комунікація*” походить від латинського слова „*communicatio*” – єдність, передача, з’єднання, повідомлення, пов’язаного з дієсловом „*communico*” – „роблю спільним, повідомляю, з’єдную”, похідним від „*communis*” – „спільний”.

Поняття „комунікація” може вживатись у трьох значеннях:

- соціальна комунікація (комунікація, спілкування між людьми та іншими соціальними суб’єктами);
- зв’язок (за допомогою технічних засобів);
- певна система, за допомогою якої забезпечується сполучення між віддаленими об’єктами (наприклад, підземні комунікації, транспортні комунікації, каналізаційні комунікації тощо).

Мовознавці займаються дослідженням мовної комунікації, тобто нормативним та ненормативним вживанням слів та словосполучень у мові (як усній, так і письмовій) з метою досягнення певного комунікативного результату. Саме мовна комунікація є об’єктом дослідження теорії мовленнєвої комунікації, комунікативної лінгвістики тощо, відносно нових розділів сучасного мовознавства.

Процеси людського спілкування ставали об’єктом дослідження багатьох галузей мовознавства, починаючи з теорії мовленнєвого спілкування/діяльності (засновники Л.С.Виготський, О.М. Леонтьєв тощо), закінчуючи відносно новою галуззю мовознавства, **комунікативною лінгвістикою**.

Як наука, комунікативна лінгвістика почала формуватися у другій половині XX століття. Комунікативна лінгвістика — розділ і водночас новий напрям сучасної науки про мову, предметом якого є процеси спілкування людей з використанням живої природної мови, а також з урахуванням усіх наявних складових комунікації (фізичних, фізіологічних, психологічних, соціальних, контекстних, ситуативних та ін.) [2, с. 8].

Комунікативна лінгвістика — галузь знань, яка динамічно розвивається та тісно пов'язана з іншими суміжними науками.

Так, *теорію мовленнєвої діяльності* можна розглядати як методологічну основу комунікативної лінгвістики, вона ґрунтується також на досягненнях *когнітивної лінгвістики*, яка розглядає комунікацію як різновид когнітивної діяльності. На розвиток комунікативної лінгвістики останніх десятиліть активно впливають ідеї *комунікативістики*, науки, що сформувалась у середині ХХ ст. у США та деяких інших країнах, та вивчає системи засобів і гуманітарних функцій масових інформаційних зв'язків, що здійснюються на різних етапах цивілізації за допомогою різних мов, а також вербальних і невербальних засобів. *Функціональна лінгвістика*, яка вивчає механізми діючої мовної системи без впливу конситуативних чинників, розглядається мовознавцями, як найважливіша власне мовна складова комунікативної лінгвістики. До комунікативної функції мови все активніше звертається *психолінгвістика і соціолінгвістика*

Предметом комунікативної лінгвістики є вивчення мови в реальних процесах спілкування (комунікації). Тісні контакти комунікативної лінгвістики з різними сферами гуманітарного знання зумовили глибоке проникнення методів багатьох наук у дослідження комунікативних процесів. До найбільш поширених методів дослідження комунікації належать [2, с. 16-25]:

– *Семіотичний аналіз*, суть якого полягає в дослідженні різновидів комунікації з оперттям на знакову (семіотичну) природу складників спілкування. Особливістю семіотичного аналізу є використання інструментарію, відпрацьованого лінгвістикою: намагання знайти сталі одиниці коду — знаки, зрозуміти особливості їх поєднання в одиниці вищого рівня, дослідити особливості їх використання людиною.

– *Прагматичний аналіз*, що ґрунтується на вивченні людських вимірів комунікації, пов'язаність їх з мовними структурами. У центрі уваги прагматичного аналізу перебувають такі важливі поняття комунікації, як

стратегії й тактики спілкування, оцінні аспекти людської взаємодії, закони, правила й конвенції спілкування тощо.

– *Структурний аналіз*, тобто дослідження елементів кожного явища та їхніх структурних зв'язків (дистрибутивний аналіз, трансформаційний аналіз, метод компонентного аналізу тощо).

– *Дискурс-аналіз*, що ставить собі за мету виявлення соціального контексту спілкування (напр., аналіз побутового діалогу) для виявлення організації засобів мовного коду.

Моделі спілкування з позиції семіотики з урахуванням різних складових комунікативного акту, типів зв'язків між учасниками і плину спілкування класифікують на три групи: лінійні, інтерактивні, трансакційні [2, с. 47-51; 13; 50, S. 13-17].

Лінійні моделі були запропоновані американським вченим Г. Лассвеллом, американським дослідником з проблем комунікації та штучного інтелекту К.-Е. Шенноном, американським мовознавцем російського походження Р. Якобсоном, радянським філологом, культурологом Ю. Лотманом. У їх межах комунікація розглядається як лінійний, односкерований процес — від відправника (адресанта) до отримувача (адресата). Вони частково охоплюють особливості процесу міжособистісного спілкування, оскільки в них представлені не всі важливі для реальної комунікації чинники.

Інтерактивні моделі, передбачають активність усіх учасників спілкування. Тому обов'язковим елементом комунікації є зворотний зв'язок. Запропонували ці моделі спілкування російський філолог М. Бахтін, французький філософ Р. Барт, російський філософ Г. Шпет та ін.

Розглянуті моделі зображають комунікацію як низку дискретних (переривчастих) актів, що мають початок і кінець і в яких відправник значною мірою детермінує дії того, хто отримує повідомлення.

Трансакційні моделі представляють комунікацію як процес одночасного відправлення і отримування повідомлень комунікаторами, які залежать один від одного як творці комунікативного акту, залишаючись при

цьому неповторними особистостями. У таких моделях комунікація постає як процес, у якому люди формують стосунки, взаємодіють один з одним.

Серед трансакційних моделей комунікації найпопулярнішою є модель німецького лінгвіста В. Шрамма, котрий тлумачить комунікацію як постійну інформаційну, психологічну, емоційну налаштованість комуні-кантів один на одного, коли і адресант, і адресат не міняються місцями, а виконують свої функції одночасно.

Компоненти комунікації. Комунікація як мовленнєва діяльність людини має свої компоненти та засоби комунікації.

До **компонентів** комунікації, на думку вчених [2, с. 51-66; 30, с. 59-66], належать:

- *Адресант (автор, мовець).* Він є джерелом повідомлення, котрий кодує свої повідомлення і подає їх у відповідних формах, доступних для адресата (слухача, читача, аудиторії).

- *Адресат.* Сприймає повідомлення і відповідно до своїх стратегій і конкретних умов інтерпретує повідомлення адресанта.

- *Повідомлення.* Це інформація, що втілена у конкретний код і передана за допомогою відповідного каналу спілкування, і реалізується засобами мови та інших знакових систем, зокрема жестами, мімікою, рухами та поставами тіла, схемами, діаграмами тощо.

- *Канал комунікації,* тобто своєрідний місток, що поєднує адресанта й адресата, це засоби мови, які контролюють створення, надсилання та сприйняття повідомлення. Кожне повідомлення вимагає свого власного шляху передавання від джерела інформації до споживача. У комунікаційних процесах виокремлюють два основних канали – усний та письмовий, в яких в свою чергу розрізняють вокальний (слуховий, звуковий), візуальний, тактильний, нюховий і смаковий канали.

- *Інформаційний (комунікативний) шум.* Це вибіркове сприйняття, семантичні перешкоди, інформаційні перевантаження, слабкий зворотний

зв'язок тощо. Він може виникати внаслідок перекручень у каналах комунікації, деформування інформації самими учасниками комунікації тощо.

– *Фільтри*. Це будь-які обмеження, накладені на інформацію в процесі комунікації. Фільтри можуть бути внутрішніми (психологічними: недовіра, невпевненість тощо) або зовнішніми (цензура, заборони, табу тощо).

– *Зворотний зв'язок (зворотня інформація)*. Це реакція адресата на повідомлення, яка допомагає адресантові орієнтуватись в його особі, переконатись у мірі дієвості своїх аргументів, досягненні чи недосягненні предметної та комунікативної мети тощо. Реакція може бути словесною або несловесною (жестовою, мімічною, спонтанно руховою тощо).

– *Контекст і ситуація*. Це місце і час здійснення спілкування; наявність чи відсутність безпосереднього контакту; можливість бачити, чути адресата; кількість учасників комунікації, офіційність чи неофіційність спілкування тощо.

3.2. Природа і форми комунікації

Комунікація як процес міжособистісного спілкування розгортається послідовно за певними законами, має плин у часі, здійснюється під контролем свідомості учасників, тобто має всі ознаки діяльності. Засновники теорії мовленнєвого спілкування — Л.С. Виготський, О.О. Леонтьєв, О.Р. Лурія та ін. вважають комунікацію одним із різновидів людської діяльності, а саме мовленнєвою діяльністю поряд з трудовою, ігровою, пізнавальною та ін. [13, с. 8] .

Комунікативна діяльність з погляду загальної теорії діяльності не є незалежною і не може розглядатися як самостійна. Адже на перебіг реального спілкування людей, безумовно, впливають різноманітні чинники, зокрема, когнітивні, соціальні, психологічні та інші сутнісні риси та статуси комунікантів; їх плинні, змінні в часі стани; конкретні умови комунікації (визначені контексти і ситуації) тощо [1, с. 202]. Таким чином, комунікативна діяльність повинна розглядатися принаймні не у відриві від соціальної діяльності людини.

На думку Кашкіна В.Б., основними сторонами комунікативної діяльності є:

- 1) комунікативна; 2) інтерактивна – організація спілкування; 3) перцептивна – взаєморозуміння. Він виокремлює такі типи комунікативної діяльності: 1) інтраперсональна комунікація дорівнює розмові з самим собою, людина діалогізує і свій внутрішній ‘монолог’, розмовляючи з своїм внутрішнім голосом, alter ego, совістю і т.п.; 2) міжособова комунікація як правило пов'язана з ідеальною моделлю комунікації і багато в чому первинна, у ній беруть участь двоє комунікантів (але є варіанти: спостерігача і сторонній, комунікація на тлі присутніх свідків, в натовпі, в ресторані і т.п.); 3) групова комунікація: усередині групи, між групами, індивід – група (інтерв'ю політичного лідера або розмова керівника компанії із службовцями); при цьому спостерігаються відмінності – не стільки кількісні, скільки якісні: різні цілі – у комунікації в малих і у великих групах (chat rooms і forums в інтернеті; message boards); 4) масова комунікація відбувається в тому разі, якщо повідомлення отримує або використовує велика кількість людей, що часто складається з різних за своїми інтересами і комунікативному досвіді груп (телебачення, радіо; виробництво компакт-дисків і касет; інтернет, які розрізняються за ступенем обсягу і загальної “обов'язковості”, тут може спрацьовувати індивідуально-групова вибірковість. Ці 2 типи відрізняються: 1) комунікативною; 2) функціональною; 3) соціально-психологічної та 4) мовною структурою.

Провідну роль у міжособистісному спілкуванні відіграють вербальні компоненти або мовні знаки. *Вербальні компоненти (мовні знаки)* — засоби мовного коду, тобто слова, словосполучення, речення (повідомлення), тексти, за допомогою яких передається інформація.

За словами Ю.С. Степанова, в основі всіх уживань мовних знаків будь-якої мови лежать три елементарні функції. Ці функції належать не конкретній мові, а мові взагалі. Три елементарні функції полягають в тому, щоб: 1) назвати предмети реального миру (номінація); 2) привести назване в зв'язок один з одним (предикація) та 3) локалізувати назване у просторі та часі

(локація). Тобто, три названі функції відповідають трьом аспектам загальної семіотики: семантиці, синтактиці і прагматиці. Три основні семіотичні функції або навіть три основні семіотичні сфери витікають з семіотичної моделі комунікації. Знак є посередником між користувачем мови і об'єктами зовнішнього світу, а знакова система – посередником між зовнішнім світом, середовищем в цілому і користувачем:

З погляду комунікації мову можна визначити як систему спілкування, яка характеризується, з позиції Ф.С. Бацевича [2, с. 57-58]: 1) спеціалізацією, 2) продуктивністю, 3) недовговічністю, 4) довільністю знаків мовного коду, 5) здатністю до транслювання і 6) обумовленістю культурою.

Спеціалізація мови. Процес, скерований на створення міжособистісних зв'язків, порозуміння, під час якого людина застосовує первинні органи (язик, голосові зв'язки тощо) з метою створення повідомлень, природа яких є семіотичною, в своїй основі символічною.

Продуктивність (креативність) мови. Пов'язана з Динамічністю мовної системи, її здатністю до розвитку і створення нових засобів комунікації.

Недовговічність мови як комунікативного коду. Зумовлена передусім специфікою усного мовлення, яке триває стільки, скільки говорить певна особа. Письмо, друк та інші системи зберігання мовних знаків можуть значно продовжити в часі життя мовлення. Розвиток сучасних комунікативних технологій суттєво продовжує існування мовлення в часі й просторі.

Довільність знаків мовного коду. Пов'язана із загальною знаковою природою мови. Знаки мови є довільними стосовно тих об'єктів реального і віртуального світів, які за ними стоять.

Здатність до транслювання (передавання). Людське мовлення застосовується для передавання інформації про речі, явища, особи, віддалені в часі й просторі. Можна говорити про речі, явища, особи, які не існують і ніколи не існували; можна говорити про майбутнє тощо.

Обумовленість культурою. Мовні знаки, будучи довільними за своєю формою стосовно реалій, які вони позначають, завжди мотивовані культурою.

Кожен, хто правильно володіє певною етнічною мовою безумовно оволодіває традиціями тієї культури, яку обслуговує ця мова.

Кожен акт людського спілкування відбувається у межах відпрацьованих форм. Форми мовного спілкування — типи інтеракції, виділені залежно від немовних складників комунікації: форми втілення засобів мовного коду, способу взаємодії між учасниками, специфіки каналів, функцій та змісту повідомлень, сфери спілкування тощо. Класифікують форми мовного спілкування за різними критеріями.

1. Залежно від форми втілення засобів мовного коду розрізняють: а) зовнішнє мовлення (усне, писемне, паралінгвальне); б) внутрішнє мовлення (діалог людини із самим собою; довербальний етап породження мовлення).

2. За способом взаємодії між комунікантами виділяють мовлення: а) монологічне (говорить один учасник спілкування); б) діалогічне (розмовляють, як правило, двоє осіб); в) полілогічне мовлення (розмовляють троє і більше учасників).

3. З урахуванням специфіки каналів комунікації виокремлюють: а) мовлення безпосередньої комунікації (“обличчям до обличчя”); б) мовлення опосередкованої комунікації (записки, друкована продукція, телефон, радіо, телебачення, Інтернет тощо).

4. Залежно від функції та змісту повідомлення розрізняють: а) побутове (обговорюються побутові, щоденні проблеми); б) наукове (обговорюються наукові проблеми); в) офіційно-ділове (спілкування між людьми як представниками соціальних інституцій); г) естетичне (пов'язане з передаванням естетичної інформації, наприклад твори художньої літератури).

5. За способом організації комунікації: а) стихійне (випадкова зустріч на вулиці, транспорті тощо); б) організоване (збори, мітинги, конференції тощо).

6. За сферами спілкування або стосунками комунікантів: а) дружнє (розмова друзів, добрих знайомих, закоханих тощо); б) антагоністичне

(спілкування ворогів, людей, які сваряться тощо); в) офіційне (спілкування регламентоване, інституційоване, наприклад начальник — підлеглий).

Кожній формі мовного спілкування властиві особливості добору і використання засобів мовного і паралінгвального кодів, стильова і стилістична специфіка тощо. Водночас для комунікативної лінгвістики особливе значення мають передусім форми мовного спілкування, зокрема діалог, монолог і полілог.

Монолог (грец. *monos* — один і *logos* — слово, вчення) (монологічна форма спілкування) — форма мовлення, що виникає внаслідок активної мовленнєвої діяльності адресанта, розрахованої на пасивне і опосередковане її сприйняття адресатом (аудиторією).

Найважливішими ознаками монологу його є: 1) певна тривалість у часі (триваліше репліки у діалозі); 2) розгорнутість; 3) обмеженість або повна відсутність паралінгвістичних засобів (писемний монолог); 4) підготовленість і керованість мовленнєвими висловлюваннями, їх планованість (доповідь, лекція тощо); 5) однобічний характер висловлювання, на негайну репліку співбесідника не очікують; 6) наявність значних за розміром уривків, які складаються з пов'язаних між собою повідомлень з індивідуальною побудовою і відносною смисловою завершеністю.

Монологічне мовлення класифікують за: формою втілення (внутрішнє, зовнішнє); способом організації (приватне, публічне); сферами вжитку (дружнє, офіційне); жанровою належністю (художній монолог, ораторське мовлення, побутова розповідь тощо); функціонально-комунікативною належністю (розповідь, міркування, доповідь, переконування тощо); ситуативними особливостями комунікації (безпосередньо-контактне, опосередковано-контактне: радіо, телевізійне); генетичними ознаками (імпровізоване, підготовлене); тематичним критерієм (наукове, публіцистичне, художнє тощо).

Діалог — (грец. *dialogos*, бесіда двох) (діалогічна форма спілкування) — форма спілкування, якій притаманний обмін інформацією між двома людьми, котрі перебувають у безпосередньому контакті. В основі діалогу лежить

діалогічна єдність: вираження думок та їх сприйняття, реакція на них, що знаходить відображення у структурі цього акту мовлення. Діалог складається з взаємопов'язаних реплік співрозмовників. Діалогічне спілкування являє собою мовленнєвий акт (обмін інформацією), у якому говоріння і слухання – нерозривно пов'язані види мовленнєвої діяльності. Основними ознаками діалогу є: намір, цілеспрямованість, правила ведення розмови.

Цілеспрямованість мовленнєвої дії в діалозі – це наявна чи прихована мета мовця (слухача) (повідомлення про щось, питання, наказ, порада, обіцянка і под.).

Для того, щоб досягнути своєї мети кожний із співрозмовників реалізує свій намір, спонукаючи партнера до певних мовленнєвих дій. Необхідною для діалогу є правила ведення розмови: а) повідомлення подається певними порціями; б) повідомлення відповідає темі розмови; в) співрозмовники роблять мовлення зрозумілим, послідовним.

Отже, діалог як форма мовленнєвого спілкування завжди певним чином організований і структурований (за винятком штучно створених жартівливих або абсурдних діалогів). Одним із найважливіших засобів організації діалогу є його зв'язність.

Полілог (грец. *polis* — численний і *logos* — слово, вчення) (полілогічна форма спілкування) — розмова між кількома (трьома і більше) особами. Полілог – форма мовлення, яка характеризується зміною висловлювань декількох мовців і безпосереднім зв'язком висловлювань з ситуацією. Полілог часто набуває форми групового спілкування (бесіда, збори, дискусія, гра тощо). У полілозі відбувається накопичення інформації, що вноситься його учасниками, для нього характерні тематичні перескакування, розрив діалогічних єдностей та ін.

Важливими компонентами у полілозі є репліки (конструктивні і деструктивні), обговорення теми, що репрезентує діалог, обмін інформацією, а також підсумковий діалог, який спрямований на з'ясування успішності цього мовленнєвого акту. Комунікативна взаємодія більше ніж двох людей — часте явище повсякденного життя, йдеться про спілкування у сім'ї, сформованих

трудових, спортивних, навчальних колективах тощо. Спілкування у таких групах має характер полілогу.

У полілозі беруть участь мовець, адресат, учасники та випадкові слухачі. Найважливішими ознаками полілогу є: 1) ситуативна пов'язаність, тобто залежність від ситуації, в межах якої відбувається спілкування; 2) порівняно високий рівень спонтанності комунікації; 3) більш-менш однакова участь всіх учасників; 4) реактивна роль учасників комунікації градується: від позиції адресата до позиції адресанта і може, залишаючись невербалізованою (спостерігач), впливати на розвиток полілогу своєю немовленнєвою дією; 5) велика амплітуда коливань смислового і формального зв'язків реплік; 6) суттєве значення соціальних ролей учасників комунікації, а також етикетних правил ведення полілогу тощо.

Отже, спілкування людей відбувається у межах конкретних форм, яким властива специфічна організація засобів комунікативного коду.

3.3 Комунікативний акт та його ознаки

Розглядаючи комунікативну діяльність як сукупність мовленнєвих дій, можна сказати, що мовленнєва дія являє собою окремий випадок дії усередині процесу комунікативної діяльності і тому повинна підкорятися всім властивим йому закономірностям. Мовленнєва дія відрізняється такими особливостями:

1. характеризується власною метою або завданням (проміжною щодо діяльності в цілому і підпорядкованою сукупній меті діяльності);

2. визначається структурою діяльності в цілому і особливо тими діями, які передували їй усередині акту діяльності;

3. має певну внутрішню структуру, зумовлену взаємодією тих її характеристик, які пов'язані із структурою діяльнісного акту і спільним для багатьох однотипних актів діяльності і тих конкретних умов або обставин, за яких ця дія здійснюється в певному випадку і в певний момент [23, с. 145].

Комунікативна діяльність – це завжди спілкування особистостей, а спілкування — це акти взаємодії особистостей, або комунікативні акти.

Комунікативний акт — найзагальніше поняття комунікативної лінгвістики й теорії спілкування; процес, який відбувається в певному місці, на пересіченні осей простору і часу, результатом якого є дискурс (текст) [2, с. 103]. Кожен комунікативний акт має дві складові: комунікативну ситуацію і дискурс. *Ситуація* — фрагмент об'єктивно існуючої реальності, складовою якої є вербальний акт. *Дискурс* — вербалізована мовленнєво-мисленнєва діяльність, складовими якої є лінгвістичні (засоби мовного коду) й нелінгвістичні (засоби інших семіотичних систем) компоненти. Складові комунікативного акту, у свою чергу, мають свої компоненти.

У процесах міжособистісного спілкування, за словами В.В. Красних, виокремлюють чотири компоненти комунікативного акту:

- конситуація (екстралінгвальний аспект) — об'єктивно наявна екстралінгвальна ситуація спілкування; умови спілкування і його учасники (хто, що, де, коли);

- контекст (семантичний аспект) — імпліцитно (приховано) або експліцитно (відверто) виражені смисли, що реально існують і є частиною ситуації, відображаються в дискурсі та є актуальними для цього комунікативного акту;

- пресупозиція (когнітивний аспект) — зона перетину індивідуальних когнітивних просторів комунікантів, у тому числі розуміння конситуації;

- мовлення (власне лінгвістичний аспект) — продукт безпосереднього творення.

Комунікативний акт є сукупністю мовленнєвих актів, які виконуються індивідами назустріч один одному. Якщо в мовленнєвому акті акцент робиться на дію, то в комунікативному акті — на взаємодію адресата та адресанта. Кожний комунікативний акт протікає лише за певних обставин. Комунікативний акт детермінується різними факторами, які можуть сприяти або заважати успішному спілкуванню. Такими факторами можуть бути, напр., відстань між комунікантами, їх взаємовідносинами, час, відведений на спілкування, наявність чи відсутність гомону. Коли розмова відбувається за

несприятливих умов, то для досягнення взаєморозуміння необхідне багаторазове повторення висловлення.

Будь-який комунікативний акт — це взаємодія як мінімум двох осіб за допомогою засобів мовного коду. Важливу роль відіграє комунікативна інтенція. Комунікативна інтенція визначає і організовує зміст комунікативного акту. Без цього компонента спілкування не може існувати: у ньому не було б потреби. З іншого боку, комунікативна інтенція є одним із компонентів комунікативної стратегії, яка має психологічну природу та залежить від контексту комунікації та від характеристик її учасників. Тільки завдяки співпраці комунікантів може бути досягнута комунікативна мета, яку поставив перед собою мовець на початку комунікативного акту.

Загальна комунікативна інтенція мовця обумовлює, за російською дослідницею Т. Янко, стратегію мовленнєвого спілкування. Комунікативна стратегія мовця полягає у доборі мовних засобів комунікації, виборі тональності спілкування, формуванні сприятливої атмосфери взаємодії комунікантів, у виборі комунікативних намірів тощо. У лінгвістиці розрізняють наступні типи стратегій спілкування:

Власне комунікативна стратегія — це правила і послідовність комунікативних дій, яких дотримується адресант.

Змістова стратегія — це покрокове змістове планування мети з урахуванням наявного “мовного матеріалу” (мовного коду) в межах кожного ходу (кроку) в комунікації.

Кооперативна стратегія втілюється в інформативні та інтерпретативні діалоги (полілоги) — поради, обмін думками, розповіді, повідомлення тощо.

Некооперативна знаходить своє втілення в конфліктах, суперечках, претензіях, погрозах, ухиляннях від відповіді тощо.

Стратегія спілкування складається з комунікативна інтенція, комунікативна мета, комунікативна компетенція.

Іntenція належить індивіду і цим відрізняється від позаособистісних конвенцій та правил спілкування — регламентованих законів поведінки в

різних мовленнєвих ситуаціях. Комунікативна мета багато в чому визначає перебіг спілкування, рух у ньому інформації, взаємодію учасників. Комунікативна компетенція охоплює комунікативні стратегії і комунікативні правила, якими володіють учасники спілкування.

Стратегії спілкування залежать від прагматичних чинників: віку і статі комунікантів, їх соціальних ролей, національно-культурної належності і передбачають певну комунікативну тактику. Комунікативні тактики визначають лінію поведінки на певному етапі комунікативної взаємодії, виконують функцію способів здійснення стратегії мовлення, формуючи діалог (полілог), групуючи і чергуючи емоційне забарвлення розмови – оцінку, радість, горе, сумнів тощо.

3.4. Закони успішної комунікації

У комунікації, як і в системі мови, діють певні закони, пов'язані із закономірностями процесу комунікації, психологічними особливостями учасників спілкування, їх соціальними ролями. Виконання комунікативних законів сприяє успішності комунікації.

Успішна комунікація включає в себе використання нормативних мовних знаків у ситуації спілкування, крім того, мовлення повинне характеризуватися ясністю, чіткістю, стилістичною витриманістю, виразністю, відсутністю інформативно зайвих компонентів і т.п. Залежно від того, які мовленнєві норми порушуються, констатуються мовленнєві помилки на різних рівнях мовної системи. Існує декілька причин виникнення помилок у процесі комунікації [54, с. 182 – 183]:

1. Погане слухання. Слухання має бути активним.
2. Неврахування орієнтації на слухача.
3. Неправильні вербальні сигнали – невербальна комунікація нараховує до 65% того, що передає мовець.
4. Незнання аудиторії – повідомлення має спиратися на інтереси, характеристики та потреби конкретної аудиторії.

5. Неврахування того, що комунікація є двостороннім процесом. Обов'язково треба враховувати, що, крім процесу передачі інформації, значну роль відіграє зворотна реакція.

6. Недотримання елементарних правил ввічливості – агресивного і грубого комунікатора сприймають інакше, ніж ввічливого та зацікавленого інтересами аудиторії.

Щоб комунікативна діяльність була успішною і завершилася взаєморозумінням, її учасники повинні виявляти готовність до комунікації, очікувати від неї певних результатів, мати уявлення про взаємостосунки зі співрозмовником та знання про можливості висловлення. Умови успішності комунікації представлені постулатами Г.П. Грайса [5], які мають задовольняти принцип комунікативного співробітництва, що розкриває та відображає комунікативну компетенцію людини.

Постулат кількості передбачає, що повідомляється рівно стільки інформації, скільки потрібно для певної мети спілкування і для подальшого успішного продовження розмови.

Постулат якості зводиться до того, що комуніканти виходять із презумпції достовірності інформації, тобто інформація повинна бути правдивою.

Постулат релевантності інформації передбачає важливість повідомлення відповідно до певних умов спілкування.

Постулат манери мовлення передбачає ясність, логічність, послідовність та виразність мовлення.

Існують також принципи, які уточнюють постулат кооперації – ввічливість і тактовність звертання, які враховують, що будь-яке спілкування проходить у рамках соціально прийнятої поведінки, тобто адресоване висловлювання оформлюється етикетною рамкою, оскільки мовою забороняється наносити своєму співрозмовнику шкоду, якщо метою є досягнення комунікативної узгодженості.

Російський мовознавець і фахівець з теорії та практики ефективної комунікації Й. Стернін виокремлює низку основних законів спілкування. Серед головних, на нашу думку, є наступні закони.

Закон дзеркального розвитку спілкування: співбесідники у процесі спілкування імітують стиль один одного, автоматично, підсвідомо. Напр., якщо в розмові хтось раптом починає говорити пошепки, інші мимоволі звертають на це увагу і понижують гучність голосу.

Закон прогресивного зростання нетерпіння слухачів: чим довше говорить мовець, тим неуважніші й нетерплячіші його слухачі. За даними дослідників, друга половина промови оратора завжди видається приблизно вдвічі довшою від першої, а останні десять хвилин — утричі довшими за перші десять. Отже, ефективне мовлення повинне тривати не довше 10 хвилин.

Закон довіри до зрозумілих висловлювань: чим простіше висловлювання, тим краще його розуміють. Йдеться про апеляцію до вічних і простих істин.

Закон прискореного поширення негативної інформації: інформація негативного змісту має тенденцію до швидшого поширення, ніж позитивна. Дія цього закону пов'язана з підвищеною увагою людей до негативних факторів, оскільки позитивне швидко сприймають за норму і перестають обговорювати.

Закон мовленнєвого посилення емоцій: емоційні вигуки людини посилюють емоцію, яку ця людина переживає в даний момент. Встановлено, що словесна констатація емоції посилює її в півтора-два рази. Це явище активно використовують у пропаганді, рекламі, Деяких медитативних і релігійних практиках.

Отже, успішна комунікація – це дотримання певних мовних норм, або законів, які засвоюються шляхом наслідування і навчання й реалізуються в спілкуванні переважно автоматично.

3.5. Невербальна комунікація

Мовлення — основний, але не єдиний спосіб спілкування. Люди обмінюються інформацією за допомогою багатьох інших засобів — жестів,

міміки, постав тіла, одягу, зачісок, запахів, навіть предметів, які їх оточують (наприклад, меблів). Для співрозмовників значущими є прикраси, татуювання на тілі, гатунки чаю або кави, що споживаються, тощо. Усе це називається невербальними повідомленнями. Віт невербальних комунікативних компонентів, якими користується людина в ході міжособистісного спілкування, багатий, різноманітний і має довгу історію розвитку.

Невербальна та вербальна комунікації взаємодіють. Російські психологи В. Куніцина, Н. Казаринова і В. Погольша [21], які спеціально досліджували процеси взаємодії вербальних і невербальних компонентів спілкування, визначили функції невербальних повідомлень стосовно вербальних. Це: 1) доповнення (у тому числі дублювання і посилення) вербальних повідомлень; 2) заперечення вербальних повідомлень; 3) заміщення вербальних повідомлень; 4) регулювання розмови.

Невербальні засоби спілкування — елементи комунікативного коду, які мають немовиу (але знакову) природу і разом із засобами мовного коду служать для створення, передавання і сприйняття повідомлень. Невербальна комунікація може також застосовуватись і як засіб “пом’якшення” вербальної, традиційним є використання несловесних каналів комунікації й у діяльності найбільш закритих організацій – секретних служб і містичних братств.

Ученими встановлено, що різноманітні невербальні сигнали в особистісному спілкуванні несуть від 60 до 80 % інформації. Це означає, що більша частина спілкування здійснюється без участі засобів мовного коду, але з орієнтацією на інші його складові: паралінгвістичні елементи, елементи інших семіотичних систем тощо [2, с. 59].

До невербальних компонентів, як правило, відносять: акустичну, оптичну, тактильно-кінестезичну (пов’язану з тілесними відчуттями), ольфакторну (пов’язану із запахами) і темпоральну (пов’язану із часом) інформації у спілкуванні. Крім того, невербальними за своєю природою, хоча й знаковими, є компоненти інших семіотичних систем. Усіх їх інтерпретують як

паралінгвістичні [50, S. 80-95]. У кожному компоненті невербальної комунікації виокремлюють певні складові частини. Так, в акустичній інформації, напр., виокремлюють екстралінгвістику (паузи, кашель тощо) та просодіку (тембр, тон голосу, тональність тощо); в оптичній системі розрізняють кінетику, проксемику, графеміку та зовнішній вигляд людини. Розглянемо докладніше кінетику та проксемику.

Кінесика (грец. *kinesis* — рух). Це один із найважливіших засобів невербального спілкування, який найбільшою мірою впливає на його перебіг. Р. Бірдвістел, засновник кінесики, визначає кінеси як елементарні акти людських рухів, за допомогою яких відбувається спілкування людей. Кінестетичні сигнали (міміка, жести, постава тіла тощо) можуть бути підсвідомими (неконтрольованими) і свідомими (контрольованими). *Підсвідомі неконтрольовані) сигнали* — це повідомлення, що надсилаються мозком і є зовнішнім віддзеркаленням насамперед емоційного стану людини. *Свідомі (контрольовані)* — це набуті, відпрацьовані сигнали [50, S. 81]. Деякі кінестетичні засоби увійшли в систему комунікації цілих націй, стали національно-культурними засобами комунікації (жести привітання, прощання тощо), напр., стягування брів — незадоволення, гнів; опущення куточків зімкнених губ — незнання; усмішка з одночасним примруженням очей — іронія, насмішка з когось. Зоровий контакт з мовцем, встановлений адресатом комунікативного акту, підтверджує включення останнього у процес спілкування, його зацікавленість у предметі розмови і у продовженні взаємодії. Однак відсутність зорового контакту зі співрозмовником не завжди свідчить про протилежне: напр., жінки зі Шрі-Ланки традиційно уникають прямого і тривалого зорового контакту з незнайомими чоловіками.

У спілкуванні носіями різного типу інформації є також жести, пов'язані з емоційними станами комунікантів. На думку американського дослідника А. Піза, мову рухів людського тіла можна зрозуміти шляхом аналізу «поведінки» частин тіла в різних ситуаціях спілкування. Він виявив різні типи емоційних станів людини, аналізуючи жести, очі, положення тіла

тощо учасників психотерапевтичних сеансів. Розглянемо декілька жестів та їхнє значення: *позитивне ставлення*: голова вільна, голова трохи нахилена, палець лише торкається голови, пальці не зімкнені; *упевненість*: мовець тримає пальці хатинкою; жінки при цьому часто кладуть руки на коліна. *очікування*: потирання долонь.

Добре відомо, чим емоційніше людина, тим більш жестів використовує вона в процесі комунікації. Так, просто неможливо уявити собі спілкування італійців, іспанців або арабів, дуже емоційних за своєю природою, без жестикуляції та постійної зміни виразу обличчя. Японці, навпаки, скоріш за все не дозволять собі показувати якісь знаки пальцями, міняти вираз обличчя тощо.

Слід зазначити, що використання жестів завжди культурно визначено. Так, за словами російської дослідниці Т.С. Глущенко, жест “крутити дулі” і в російській і в американській лінгвокультурах означає в цілому, що щось не вийшло, або не вийде тощо. Але в штаті Техас цей жест позначає сексуальне приниження [4].

Положення людського тіла значуще для комунікації. Поза, як мимовільна або вмісна постава тіла, теж є знаком, що має комунікативний сенс і виявляє не тільки душевний стан людини та її манери, але й ставлення до співрозмовника. У різних культурах існують певні традиції щодо розміщення тіла у просторі. Якщо в Японії соціальну та культурну значущість має покірлива поза і не заведено сидіти, заклавши ногу на ногу чи схрестивши їх, то у США в певних комунікативних ситуаціях не є осудливим покласти ноги на стіл перед співбесідником.

Міміка, тобто вираз обличчя, також відіграє важливу роль в процесі спілкування. Міміка є показником почуттів, емоцій, настроїв людини – оцінюється співрозмовником на рівні підсвідомості. Наприклад, стиснуті губи співрозмовника можуть бути розцінені як спроба словесної атаки, насуплені брови – як вираз незадоволення.

Міміка належить до ідіоетнічних ознак. Якщо, наприклад, французам притаманна рухлива міміка, то фіни значно стриманіші, а серед японців і донині поширене обличчя-маска, що не дає проникнути в душу й дізнатися, що в ній діється. Важливим невербальним знаком етикетного спілкування є усмішка. На думку чеського соціолога І. Томана, дружня усмішка усуває настороженість, долає перешкоди у спілкуванні з людьми. Фахівці кажуть про так звані етикетні усмішки, які віддзеркалюють культурно-специфічні нормативи виявлення емоцій і відносин у процесі спілкування. Наприклад, японці усміхаються часто, навіть у таких ситуаціях, коли усмішка здалася б європейцеві недоречною. Вияв особливості японської культури – небажання нав'язати партнерові власні негативні емоції, турботи. Або відома американська усмішка, яка може неоднозначно сприйматися європейцями [44].

Проксеміка (лат. *proximus* — розташований близько) — просторові стосунки людей у процесах спілкування. Цей термін належить сучасному американському вченому Е. Халлу [50, S. 82], який першим дослідив просторові чинники та їх вплив на комунікацію. Він тлумачить проксеміку як спосіб структурування і використання людьми мікропростору, напр., відстань між учасниками спілкування та їх розміщення, форма столів під час вирішення ділових питань тощо.

Важливе значення для перебігу комунікації має простір, у межах якого перебувають її учасники, оскільки відстань між співрозмовниками впливає на його „комфортність”. Але „комфортність” — національно обумовлене поняття. На близькій відстані прийнято спілкуватися в арабів, японців, французів, греків, італійців, іспанців, на середній — у шведів, англійців, німців, австрійців, швейцарців, на великій — у білого населення Північної Америки, австралійців, новозеландців. Ось чому азійці відгукуються про американців як про холодних і неприязних людей, а ті вважають їх занадто фамільярними, бо азійці ще мають звичку під час діалогу торкатися співрозмовника, тобто встановлювати тактильний контакт.

Тактильні контакти звичайно виступають як метакомунікативні маркери окремих фаз спілкування. Особливо велике значення вони мають на початку і в кінці бесіди. Найбільш поширеним серед них є рукостискання – символ довіри та знак поваги. Кожна нація має свої традиції рукостискання: у США воно тверде і руку тиснуть 2-3 рази, у Німеччині – це один твердий потиск, у Франції та Бельгії – рукостискання легке й швидке. В арабських країнах чоловіки часто, перш ніж привітатися, накривають руку одягом. Тут при зустрічі обнімаються, злегка торкаючись щоками та поплескуючи один одного по спині та плечах. У Японії прийнято, вітаючись, вклонятися, а в ряді країн, напр., Франції, Іспанії, неодмінним елементом привітання є обійми та поцілунок (від одного до трьох).

3.6. Міжкультурна комунікація

Як же визначається поняття “культура”? Слід зазначити, що сьогодні не існує загальноприйнятого визначення культури. Крім того, у світовій літературі можна знайти більш як 500 визначень поняття "культура".

Культура (лат. *colere*, "населяти", "вирощувати", "сприяти", "успадковувати",) — термін для означення людської поведінки і символічних структур, які надають цій поведінці сенсу і значимості. У широкому розумінні *культура* — це сукупність як матеріальних, так і нематеріальних (“духовних”) цінностей, властивих суспільству в цілому або окремій соціальній групі [20].

Відомо, що в суспільстві традиційно розрізняють два основні напрямки культури — матеріальний і духовний, — відповідно до двох сфер людської діяльності — матеріальної і духовної. Матеріальна культура охоплює сферу виробничої діяльності людства та її результати. Духовна культура стосується області свідомості, пізнання, моралі, виховання, освіти, науки, мистецтва, літератури та інших сторін духовної діяльності людини. Сюди також належать релігія і міфологія, світоглядні, політичні, моральні та інші уявлення людей. Між матеріальною і духовною культурою існує тісна органічна єдність.

Специфіка культурних знань полягає, в першу чергу, в тому, що вони охоплюють освіту, науку, мистецтво, літературу, міфологію, мораль, політику, право, релігію. При цьому всі їх елементи взаємодіють між собою, утворюючи єдину систему такого складного явища, як культура.

Знання національної культури уособлюють надбання культур різних соціальних верств і прошарків населення кожного окремого суспільства. Кожен народ, створюючи власну національну культуру, тим самим робить внесок у світову культуру, здійснюючи за її допомогою зв'язок з навколишньою природою та іншими народами. Однією з найважливіших функцій культурних знань є передача соціального досвіду. Тому її називають інформаційною. Культура виступає єдиним механізмом передачі соціального досвіду від покоління до покоління, від епохи до епохи, від однієї країни до іншої. Іншою провідною функцією культурних знань є пізнавальна. Вона тісно пов'язана з першою і впливає з неї. Культура, яка концентрує в собі кращий соціальний досвід багатьох людських поколінь, набуває здатності створювати сприятливі умови для його пізнання і засвоєння. Регулятивна функція культури пов'язана, перш за все, з визначенням (регуляцією) різних сторін, видів суспільної і особистої діяльності людей. Ціннісна функція відображає важливий якісний стан культурних знань людини, суспільства. Саме система цінностей формує у людини певні ціннісні потреби і орієнтацію [14].

Мова – це дзеркало навколишнього світу, яка відображає дійсність і створює свою картину світу, специфічну й унікальну для кожної мови і, відповідно, народу, етнічної групи, мовного колективу, що користується даною мовою як засобом спілкування. Мова – скарбничка культури, що зберігає культурні цінності – у лексиці, у граматиці, в ідіоматиці, у прислів'ях, приказках, у фольклорі, у художній і науковій літературі, у формах письмового й усного мовлення. Мова передає скарби національної культури, що зберігається в ній, з покоління в покоління. Мова – знаряддя, інструмент культури. Вона формує особистість людини, носія мови, через нав'язані йому мовою і закладені в мові бачення світу, менталітет, відношення до людей

тощо, тобто через культуру народу, що користується даною мовою як засобом спілкування.

Отже, мова, як один з видів людської діяльності, виявляється складовою частиною культури, обумовленої як сукупність результатів людської діяльності в різних сферах життя людини: виробничої, суспільної, духовної. Однак як форма існування мислення і, головне, як засіб спілкування мова постає в одному ряді з культурою.

Що розуміють під поняттям культури мови? У чому полягає справді висока мовна культура? Насамперед – у бездоганному користуванні лексичними і граматичними нормами літературної мови, у правильній вимові слів і вживанні нормативних наголосів у словах. Висока культура мови – це не тільки знання властивих мові закономірностей, певний ідеал мови, який існує в нашій свідомості і проявляє себе в творах класичної літератури. Уміння вжити відповідне оцінне слово для кожної мовної ситуації створює ту єдність форми і змісту, яка й робить мову красивою, вражаючою, такою, що надовго запам'ятовується.

У мовознавстві існує два терміни “культура мови” та “культура мовлення”. Згідно аналізу літератури, робимо висновки, що культура мови є наукою, а культура мовлення є досконалим володінням мовою [27; 28, с. 4].

Отже, **культура мови** – це розділ науки про мову, що розглядає питання додержання мовних норм і доречності вживання виразових засобів мови в мовленні. **Культура мовлення** – це володіння адресантом нормами усного і писемного літературного мовлення, уміння використовувати зображальні засоби мовного коду в різних умовах спілкування [2, с. 330]. У культурі мовлення виділяють: правильне мовлення; мовна майстерність. *Правильне мовлення* – це додержання усталених мовних норм української літературної мови. З цієї точки зору мова може розцінюватися як *правильна (норма)*, так і *неправильна (помилка)* [50, S. 105-109]. *Мовна майстерність* – це володіння здатністю, використовуючи мовні норми, вибирати із можливих варіантів

найбільш вдалий для викладення у мовленні чи на письмі своїх думок та відношень.

Однією з важливих рис нашого часу є зростання числа людей, які знаходяться у контакті із культурами, відмінними від їх рідної культури. Процес всесвітньої глобалізації сприяє розумінню комунікації між різними культурними системами як істотного елемента картини сучасного світу. Пов'язані з явищем глобалізації процеси передбачають часті регулярні контакти у різних сферах між представниками різних культур. Така ситуація вимагає вирішення поставлених практичних завдань та питань культурної адаптації представників однієї культури на теренах існування іншої культурної спільноти.

На думку вчених [50], датою народження міжкультурної комунікації як академічної дисципліни варто вважати 1954 рік, коли вийшла у світло книга Є. Хола і Д. Трагера „Culture as Communication” („Культура як комунікація”), у якій автори вперше запропонували для широкого вживання термін „міжкультурна комунікація”, що відбивала, на їхню думку, особливу галузь людських відносин. Пізніше основні положення та ідеї міжкультурної комунікації були більш докладно розвинуті у відомій роботі Е. Хола „The Silent Language” („Німа мова”, 1959 р.) де автор показав тісний зв'язок між культурою і комунікацією. Розвиваючи свої ідеї про взаємозв'язок культури і комунікації, Хол прийшов до висновку про необхідність навчання культурі.

Термін „міжкультурна комунікація” у вузькому змісті з'явився в літературі в 1970-х роках. Вперше визначення міжкультурної комунікації було надано у праці Л. Самовара і Р. Портера „Комунікація між культурами” („Communication between Cultures”), вперше надрукованій в 1972 р. До цього часу сформувався і науковий напрямок, серцевиною якого стало вивчення комунікативних невдач і їхніх наслідків у ситуаціях міжкультурного спілкування.

З 80-х років минулого століття дослідники США і Західної Європи у галузі соціології, культурології, психології, лінгвістики, філософії виявляють

підвищений інтерес до проблематики міжкультурної комунікації. Серед найголовніших завдань теорії міжкультурної комунікації – попередження і усунення міжкультурних непорозумінь. Дослідженням цих питань займаються наукові школи та інститути, а також вчені в різних країнах світу, зокрема в Росії, Німеччині, США тощо .

Більшість запропонованих визначень терміна "міжкультурна комунікація" базуються на протиставленні *міжкультурного* і *внутрішньокультурного (інтракультурного)* спілкування (intercultural and intracultural communication): "міжкультурна комунікація має місце, коли виробник повідомлення – представник однієї культури, а отримувач повідомлення – іншої" [53, Р. 15]; міжкультурна комунікація – це "адекватне взаєморозуміння двох учасників комунікативного акту, котрі належать до різних культур" [41, с. 13].

Слід зазначити, єдина національна культура не є однорідною, як вказує П.М. Донець, називаючи комунікацію між носіями різних субкультур (етнічних, регіональних, вікових, професійних і т.д.) у межах єдиної національної культури *міжсубкультурною*. При цьому підкреслюється, що “з когнітивної точки зору вона мало чим відрізняється від звичайної інтракультурної – спільний національно-культурний багаж виявляється цілком достатнім для досягнення взаєморозуміння”. Тому проблеми в межах такого спілкування є здебільшого прагматично зумовленими (оцінками, настановами, забобонами, тощо) [9, с. 54].

Характерною рисою міжкультурної комунікації є усвідомлення відмінності самого партнера, а також відмінності його мотивацій, інтенцій, фонових знань, коду (мови, жестики, символіки, умовних знаків, тощо). Отже, міжкультурна і внутрішньокультурна комунікація є, безумовно, спорідненими явищами: обидва цих явища протікають при взаємодії людей у конкретному місці й за певного оточення; обидва включають елементи мовної гри і характеризуються деякою подібністю і відмінністю культур їх учасників;

успіх обох залежить від взаємної узгодженості, суперництва і співробітництва [52].

Міжкультурна комунікація, в якій через мовлення взаємодіють культури і мови, базується на двох типах поведінки. Універсальна поведінка, спільна для всіх культур, базується на біологічній спадковості людини, яка передається від покоління до покоління. Крім того, різним етнічним групам притаманна специфічна поведінка (*parochial behavior*), яка формується під впливом соціального і фізичного оточення. Специфічні моделі поведінки формують специфічну культуру, яку можна визначити як “менталітет (система цінностей, ідей, звичаїв), тобто, сукупність конвенцій, які керують соціальними відносинами ...” [цит. за 9, с. 35].

Відомо, що важливу роль у міжособистісному спілкуванні відіграють вербальні компоненти, які є основними носіями значень повідомлень. Водночас деякі дослідники стверджують, що частка невербальних сигналів у міжособистісному спілкуванні становить 60% – 80% [2, с. 58-59], що доводить важливість вивчення елементів інших семіотичних систем. При взаємодії культур можуть виникати ненавмисні збої у процесі комунікації і конфлікти, спричинені відмінностями вербальних і невербальних кодів у носіїв різних культур.

Слід зазначити, що важливу роль в міжкультурній комунікації відіграють специфічні символи, стереотипи, упередження, національний мовний етикет тощо. Так, дослідження міжкультурних непорозумінь у процесі перекладу К.С. Мальцевою [24] дозволило встановити, між іншим, що:

- Комунікативні стратегії різних культур формуються у співвідношенні до поведінкових норм даної культури і у відповідності до припустимої і бажаної комунікативної поведінки всередині культури.

- Комунікативні канали культури відображають її пріоритети у ціннісній ієрархії, що можуть суттєво відрізнятися в різних культурах і спричиняти проблеми у порозумінні між представниками різних культур.

– Несумірності між комунікативними сценаріями різних культур не вичерпуються лінгвістичною та поведінковою сферами і стосуються розбіжностей у культурному досвіді різних культурних спільнот, що впливає на структуру та конфігурацію систем комунікативних установок, властивих даним спільнотам.

– Комунікативні провалля між культурами можуть бути усунені шляхом введення штучних процедур (підвищення міжкультурної компетентності комунікантів; стимулювання їх крос-культурної сензитивності шляхом орієнтування та інструктажу (інформованості про типові для іншої культури реакції та ситуації, а також відповідні практичні рекомендації) тощо.

3.7. Аналіз комунікативних ситуацій

Аналіз комунікативної ситуації можна проводити за різними моделями, враховуючи факт спілкування між представниками однієї культури чи представниками різних культурних спільнот.

Аналіз комунікативної ситуації за Ф.С. Бацевичем [2, с. 273-276]:

1. Контекст і ситуація спілкування (місце, час спілкування; канали комунікації; комунікативний шум тощо).
2. Комунікативна поведінка учасників спілкування (мета, стратегія, тактика, типи спілкування тощо).
3. Аспекти мовного коду (мовленнєві жанри, дотримання культури мовлення тощо).
4. Характеристика паралінгвістичних засобів спілкування.

Модель аналізу комунікативної ситуації міжкультурної комунікації. До моделі Ф.С. Бацевича пропонуємо додати аналіз за А. Томасом [55, S. 118]:

1. Встановити наявність конфлікту у спілкуванні між представниками різних культур.
2. Встановити культурне підґрунтя даної ситуації.
3. Інтерпретувати поведінку учасників спілкування.

4. Уявити себе на місці учасників спілкування, описати свою стратегію спілкування.

5. Запропонувати спосіб вирішення проблеми.

3.8. МОДУЛІ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

3.8.1. Спираючись на модель аналізу комунікативної ситуації, охарактеризувати комунікативний фрагмент в будь-якому німецькому художньому тексті.

3.8.2. Написати реферат до теми „Текст і дискурс у комунікації“. Дати визначення поняттям „текст“, „дискурс“, надати інформацію про новітні вивчення дискурсу в сучасній лінгвістиці.

3.8.3. Підготуватися до обговорення теми „Текст і дискурс у комунікації“.

3.8.4. Охарактеризувати ситуацію міжкультурної комунікації:

Німецька студентка Мартіна, котра проходить практику в Гете-Інституті в Індонезії, запрошується своїм колегою у гості. Нажаль, Мартіна трішки хвора, у неї нежить, але відмовитись вона не може. Під час обіду, під час спілкування вона декілька разів дістає носову хустинку та протирає носа. Родичі постійно перешиптуються, щось говорять її колезі. Мартіна відчуває, що, з точки зору індонезійців, вона поводить себе дивно. На запитання щодо своєї поведінки, Мартіна отримує відповідь, що все у нормі, родичі просто цікавляться, чи не потребує Мартіна лікарської допомоги. Але все рівно, Мартіна відчуває вороже ставлення до себе, і хоче піти...

3.8.5. Оперуючи отриманими теоретичними знаннями, підготуватися матеріал щодо останніх досягнень у сучасній вітчизняній комунікативній лінгвістиці, аналізуючи важливість отриманих результатів багатоаспектних досліджень.

3.9. ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дати визначення поняття “комунікація”.

2. Охарактеризувати базові поняття комунікативної лінгвістики.

3. Моделі комунікації.
4. Висвітлити сутність комунікативної діяльності..
5. Окреслити основні ознаки найважливіших форм спілкування.
6. Пояснити сутність комунікативного акту та його складових.
7. Закони успішної комунікації.
8. Охарактеризувати основні невербальні компоненти комунікативної діяльності.
9. Висвітлити зв'язок мови, культури та мовлення.
10. Визначити предмет та об'єкт міжкультурної комунікації.
11. Новітні здобутки вітчизняних та зарубіжних лінгвістів у комунікативній лінгвістиці.

3.10. ТЕСТ

1. Мовознавство займається дослідженням комунікації, яка є:
 - А. засобом зв'язку між відділеними об'єктами
 - Б. зв'язком за допомогою технічних засобів
 - В. спілкуванням між людьми та іншими соціальними суб'єктами
2. До методів дослідження комунікації НЕ належить:
 - А. прагматичний аналіз
 - Б. аналіз словникових дефініцій
 - В. дискурс-аналіз
3. Лінійна модель комунікації була запропонована:
 - А. В.Шраммом
 - Б. О. Лурія
 - В. Р. Якобсоном
4. До основних сторін комунікації, за В.Кашкіним, НЕ належать:
 - А. комунікативна
 - Б. інтраперсональна
 - В. інтерактивна
5. Канал комунікації – це:

- А. процеси взаємодії вербальних і невербальних компонентів спілкування
- Б. це правила і послідовність комунікативних дій
- В. засоби мови, які контролюють створення, надсилання та сприйняття повідомлення

6. Мовні знаки завжди мотивовані:

- А. культурою
- Б. ситуацією спілкування
- В. каналом комунікації

7. За способом взаємодії між комунікантами виділяють:

- А. письмове спілкування
- Б. монолог
- В. мовлення безпосередньої комунікації

8. Полілог це:

- А. усний запланований виступ
- Б. спілкування двох або більше осіб
- В. комунікація між двома особами

9. Комунікативна інтенція мовця обумовлює:

- А. поведінку співрозмовника
- Б. стратегію спілкування
- В. відстань між комунікантами

10. До основних законів спілкування, за Й. Стерніним, НЕ належить:

- А. закон кооперативної стратегії
- Б. закон дзеркального розвитку спілкування
- В. закон прискореного поширення негативної інформації

11. Функції невербальних засобів комунікації є:

- А. заміщення вербальних повідомлень
- Б. регулювання розмови
- В. покрокове змістове планування мети

12. Зоровий контакт з мовцем підтверджує:

- А. позитивне ставлення

- Б. приниження
- В. включення у процес спілкування

13. Культура мовлення це:

- А. володіння адресантом нормами усного і писемного літературного мовлення
- Б. відображення стану культурних знань людини, суспільства
- В. розділ науки про мову, що розглядає питання додержання мовних норм

14. Вперше визначення “міжкультурної комунікації” зустрічається:

- А. у роботі Е. Хола „The Silent Language” („Німа мова”)
- Б. у праці Л. Самовара і Р. Портера „Комунікація між культурами”
- В. у книзі Є. Хола і Д. Трагера „Culture as Communication” („Культура як комунікація”)

15. Причиною міжкультурних непорозумінь може бути:

- А. неоднакове розуміння повідомлення
- Б. розбіжностей у культурному досвіді різних культурних спільнот
- В. універсальна поведінка, спільна для всіх культур

Література до розділу 3

Базова

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: [підручник] / Бацевич Ф. С. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2004. – 344 с.
2. Бацевич Ф.С. Атмосфера спілкування: спроба психолінгвістичного дослідження // Мовознавство. – 2002. - №4-5. – С.26-33.
3. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация: Сборник работ. – М.: Прогресс, 1989. – 310с.
4. Димитренко Л.В. Матеріали з навчального курсу “Основи теорії мовної комунікації” для студентів 1 курсу спеціальності “Філологія. Перекладач” Інституту іноземної філології. – Херсон: ХДУ, 2006. – 20с.
6. Каменская О.В. Текст и коммуникация: Учебное пособие для институтов и факультетов иностранных языков. – М.: Высшая школа, 1990. – 151с.

10. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / Карасик В. И. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
11. Общение. Текст. Высказывание / Отв. ред. Ю.А. Сорокин, Е.Ф. Тарасов. – М.: Наука, 1989. – 175с.
12. Реферовская Е.А. Коммуникативная структура текста в лексико-грамматическом аспекте. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1989. – 165 с.
13. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава, Довкілля. — К., 2006. — С.271.
14. Ушакова Т.Н. Речь человека в общении. – М.: Наука, 1989. – 193с.

Допоміжна

1. Бабаянц А.В. Технология общения на иностранном языке // Иностранные языки в школе. – 2004. - №3. – С.60-66.
2. Бацевич Ф.С. Мовленнєвий жанр у дискурсі: проблеми виділення і комунікативного аналізу // Мовознавство. – 2005. - №2. – С.41-51.
3. Дементьева М. Ю. Представление значений языковых единиц различной структурной сложности на уровне фреймовых моделей // Текст и дискурс: традиционный и когнитивно-функциональный аспекты исследования: статьи / Дементьева М. Ю. – Рязань, 2002. – С. 7-63.
4. Донец П.Н. К вопросу об исследовательской единице межкультурной коммуникации // Вопросы языкознания. – 2004. – №6. – С.93-100.
5. Золотова Г.А. Синтаксические основания коммуникативной лингвистики // Вопросы языкознания. – 1988. – №4. – С.52-58.
6. Казанцева Ю. М. Возможна ли грамматика дискурса: тезисы докладов Междунар. конф., посвященной памяти проф. О. И. Москальской [„Германистика: состояние и перспективы развития”], (Москва, 24-25 мая 2004 г.) / М-во образования и науки РФ, Моск. гос. лингв. ун-т. – М.: Изд-во МГЛУ, 2004. – С. 19-20.
7. Коммуникативный инвариант перевода в текстах различных жанров: Сборник научных трудов / Отв. ред. Н.В. Чернов. – М., 1989. – Вып. 343. – 119 с.

Навчально-методичне видання

Школярєнко Віра Іванівна

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ЛІНГВІСТИКИ
ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ,
ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ І КОМУНІКАТИВНО-
ПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТИ**

Методичний посібник

Комп'ютерний набір: В.І.Школярєнко
Комп'ютерна верстка: В.І.Школярєнко

Формат 60 x 84/16. Гарнітура Times.
Папір друк. Друк ризоґр.
Умовн.-друк. арк. 6,31. Обл.-вид. арк. 5,8.
Тираж 100.

СумДПУ імені А. С. Макарєнка
40002, м. Суми, вул. Роменська, 87